

A.Ü.
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İ.Ö.D.K.A.B. ÖĞRETMENLİĞİ BÖLÜMÜ
DİN EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

TÜCCARZADE İBRAHİM HİLMİ ÇIĞIRAÇAN
HAYATI VE EĞİTİM GÖRÜŞLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

ADI-SOYADI

Doç. Dr. Recai DOĞAN

Prof. Dr. Cemal TOSUN

Doç. Dr. Niyazi AKYÜZ

İMZA

Recai Doğan
Cemal Tosun
Niyazi Akköz

ANKARA-2004

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	3
GİRİŞ	5
. Problem.....	5
. Tezin Amacı.....	6
. Tezin Önemi.....	7
. Kapsam ve Sınırlılıklar.....	8
. Tezin Yöntemi.....	9

BÖLÜM

ÜCCARZADE İBRAHİM HİLMİ ÇİĞİRAÇAN_HAYATI, ESERLERİ, YAYINCILIĞI E DÖNEMİN SOSYAL, KÜLTÜREL, SİYASİ OLAYLARI HAKKINDA TEMEL ÖRÜŞLERİ.....	10
A. HAYATI	10
B.YAYINCILIĞI	19
C. DİNİ ESERLER YAYINCILIĞI	26
b. Nuru'l-Beyan	28
c. Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercümesi.....	31
d. Maani-i Kur'an Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümesi	32
e. El-Kur'an El-Mushafuşşerif	33
D. İSLAM DİNİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ	36
E. KADIN VE AİLE.....	43
a. TOPLUMSAL HAYATTA KADIN.....	43
b. İBRAHİM HİLMİ'NİN ÖRNEK AİLE PROFİLİ	47
l. Tip Aile.....	48
II. Tip Aile	50
c. GENÇLER.....	55

F. AVRUPALILAŞMAK.....	58
G. ESERLERİ.....	65
a. Kitabhane-i İntibah Serisi.....	65
b. Diğerleri.....	67
c. Okul Kitapları.....	68
d. Kitabhaneye Ait Fihristler.....	70

II. BÖLÜM

İBRAHİM HİLMİ’NİN EĞİTİM HAKKINDAKİ GÖRÜŞ VE DÜŞÜNCELERİ	71
A. GENEL EĞİTİM.....	71
B. MAARİF VEKALETİ.....	77
C. ÖĞRETMENLER	81
D. ÖRGÜN EĞİTİM VE OKUL HAYATI.....	85
E. YAYGIN EĞİTİM.....	91
F. PROGRAMLAR VE DERS KİTAPLARI	96
G. DİN EĞİTİMİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ.....	100
1. DİN DERSİ PROGRAMLARI.....	103
2. DİN DERSİ KİTAPLARI	106
1. Eczay-ı Şerife Tercümeleri:	106
2. Tebareke Cüz’ü Şerifi:.....	107
3. Kad-Semia Cüz’ü Şerifi:	107
4. Vezariyat Cüz’ü Şerifi:	108
5. Müslüman Çocuk Yeni İlmihal:	108
6. Türk Çocuğunun Din Kitabı:.....	109
SONUÇ	111
3İBLİYOGRAFYA.....	116

ÖNSÖZ

II. Meşrutiyetten Cumhuriyete geçiş yılları düşünce üretme ve aydın yetiştirme açısından Türk kültür tarihine önemli katkılar sağlamıştır. İdari, siyasi ve sosyal alanlarda görülen aksaklıklar masaya yatırılmış, pek çok görüş ve düşünce ortaya atılmış ve tartışılmıştır. Bütün bu tartışmalar Türk Toplumunun sosyal ve idari yapısını etkilemiş, hem fikir adamları ve aydınlar hem de halk doğululaşma ve batılulaşma arasında bir seçim yapmak durumunda kalmıştır. Balkan harpleriyle başlayıp Birinci Cihan Harbiyle devam eden askeri yenilgiler toplumda bir infial yaratmasının yanında idari, ahlaki ve hatta dini anlayışlarda sorgulama dönemi başlatmıştır. Bunun kaçınılmaz sonucu ise bu alanlarda değişimi doğurmuştur.

Tüccarzade İbrahim Hilmi Çığıracan'ın da II. Meşrutiyet'in Türk kültür hayatına önemli katkıları olmuştur. İbrahim Hilmi II. Meşrutiyet sonrasında da siyasi, idari, askeri, ekonomik, kültürel ve sosyal yapıya ilişkin çalışmalar yapanlar arasında yer alır.

Bu dönemde önemle üzerinde tartışılan konulardan biri de eğitim olmuştur. Osmanlı eğitim kurumlarının devam edip etmemesi, ıslahı veya ilgası gibi konular aydınlar arasında sıkça tartışılmıştır. Osmanlıdan Cumhuriyete geçişle beraber eski eğitim anlayışı, kurumları ve sistemi de gözden geçirilmiş, gerek dini gerekse milli unsurlar mevcut durumunu değiştirmek zorunda kalmıştır.

II. Meşrutiyet sonrası ve Cumhuriyetin ilk yılları günümüz eğitim sistemini bile etkileyecek temel görüşlere sahiptir. Aynı zamanda sistemin üzerine oturduğu kanunlar ve hukuki çerçeve de bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bütün bu özellikleriyle düşünüldüğünde yayıncı, yazar ve bir yönüyle de eğitimci olarak bu dönemde aktif olarak rol oynayan İbrahim Bey'in önemi de ortaya çıkacaktır. Görüşleriyle alana katkıda bulunan dönemin eğitimcilerinden bir kısmının bu yönleri üzerinde çalışmalar

yapılmıştır. Ancak önemli kabul edilebilecek pek çok eğitimcinin görüşleri gün yüzüne çıkmayı beklemektedir.

Araştırmamızda İbrahim Hilmi'nin eğitim ile ilgili görüşleri temel konu olmuştur. Fakat üzerinde pek fazla durulmayan ve gün yüzüne çıkarılmayan bir aydın olan İbrahim Hilmi'nin aslında Türk eğitim tarihi açısından önemli katkılar sağlamasına rağmen bu görüşleri de araştırılıp ilgililere sunulmamıştır. Onun bu yönüne pek az atıf yapılmış, yayıncılığı ve editörlüğünün gölgesinde bırakılmıştır.

Araştırmanın temel bölümleri şu şekilde oluşmuştur:

Giriş; tezin amacı ve önemi ortaya konulmuştur.

I.Bölüm; İbrahim Hilmi'nin hayatı, eserleri ve sosyal-siyasi hayatı etkileyen görüşleri işlenmiştir.

II. Bölüm; eğitim-öğretimle ilgili temel görüş ve düşünceleri üzerinde durulmuştur.

Ayrıca bu bölümde İbrahim Bey'in din eğitimi ile ilgili düşünceleri ve dönemin din eğitimine katkıları da değerlendirilmiştir.

Bu itibarla çalışmaya başlamama vesile olan, araştırma süresince yardımlarını esirgemeyen, anlayışı ve tahammülüyle tezin ortaya çıkmasını sağlayan Değerli danışmanım Sayın Doç. Dr. Recai Doğan'a teşekkür ederim.

ANKARA-2004

GİRİŞ

A. PROBLEM

Osmanlı tarihi göz önüne getirildiğinde, devletin en sıkıntılı zamanlarının 18. ve 19. y.y.'lar olduğu görülecektir. Bu dönemde toprak kaybı hat safhaya ulaşmış, ahlaki ve sosyal çözümler başlamış, askeri, siyasi, ekonomik alanlarda bozulmalar daha etkili olmuştur. Bozulmaların ortaya çıkmasıyla beraber ıslahat ve iyileştirme girişimleri de olmuştur. Ancak Tanzimat'la başlayan I. Ve II. Meşrutiyetlerle devam eden bu ıslahatlar devleti içine düştüğü durumdan kurtarmaya yetmemiş, bir müddet ömrünü uzatan çözümler halini almıştır.

Bu dönemde siyasi ve sosyal sahalarda bu akameti yaşayan Osmanlı'da, araştırıp-üreten, toplumun önünde gidip yol gösteren, fikirleri ve icraatlarıyla tartışılmaya değer bulunan pek çok aydın yetişmiştir. Toplum bilimlerinin pek çok alanında bu kişiler görüşler serdedip tartışmışlardır. Günümüze kadar uzanan bir dönem olarak düşünersek, en zengin tartışmalar, en özgün eserler ve en orijinal fikirler bu dönemin mahsulü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diğer alanlarda yapılan tartışmalar kuşkusuz eğitim alanında da yapılmıştır. Bir dönem eğitim-öğretimin en gelişmiş biçimi görülen Osmanlı'da bu dönemde maalesef bir durgunluk hatta gerileme görülmektedir. Medreselerin içine düştüğü durum, uygulanan ders programları, öğretici kadrosunun durumu ve öğrencilerin seviyeleri göz önüne alındığında daha net ortaya çıkmaktadır.

Bu dönem ahlaki ve sosyal çözölmeyi de hızlandırmıştır. Güçlü bir yapıya sahip olan Osmanlı ailesinde sevgi-saygı hisleri azalmış, maddi çıkarların öne çıktığı, ahlaki ve örfi kuralların gerilere itilmiş olduğı yeni bir aile ortaya çıkmıştır. Şehirlerde anlaşılamamış batılılaşmanın insanları birbirine ve ailesine yabancılaştırması, köylerde ve kasabalarda cehalet ve fakirlikle örölü hayatlarında ailelerinden uzaklaşan insanlarla dolu bir toplum ortaya çıkmıştır.

İnsanların gelecekleri adına umut bağladıkları ve kurtuluşun simgesi olarak görölen gençlerin durumu da aileninkiyle aynıdır. Gençler dini ve milli duygulardan uzaklaşmışlar, aileden kopma derecesine gelmiş, günlük bulup günlük yaşayan insanlara dönüşmüşlerdir. Her gün biraz daha daralan Osmanlı coğrafyasının geleceğı ise gençlerin ilgilendiğı konuların sonunda gelmekteydi. Halbuki devletin geleceğı gençlerin kalitesine göre şekillenecekti. Gençlerin geleceğinde de almış oldukları eğitimin kalitesi rol oynayacaktı. İlim, basiret, mantık, idrak ve anlayışla donatılmamış beyinlerin tarihte de bir rol oynamaları mümkün görünmemektedir.

B. TEZİN AMACI

Çalışmamızda İbrahim Hilmi'nin eğitim ve din eğitimi ile ilgili görüşlerinin incelenip tetkik etme amacı güdülmüştür. Bu sebeple eğitim açısından ortaya konulan görüşler hem İbrahim Hilmi'yi, hem de bu fikirlerin ortaya çıktığı dönemi anlamamıza yardımcı olacak ipuçları verecektir.

Tezimizde bu çalışmaları ve eserleri ışığında İbrahim Hilmi'nin alana getirdiği farklı bakış açıları, kendine özgü çözüm önerileri ve eğitim tarihimizde bıraktığı izleri ilgililere sunmak amaçlanmıştır.

C. TEZİN ÖNEMİ

Osmanlı'nın son yılları sıkıntılı yıllar idi. Her alanda toplumsal, siyasi, askeri, ekonomik sıkıntılarla karşılaşıldığı gibi eğitim alanında da sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Bu durumdan kurtulmak için çeşitli teoriler ve fikirler ortaya atılmıştır. İbrahim Hilmi bu dönemin yayıncı ve fikir adamlarındandır. Balkan Savaşları yenilgisi ve bunu takip eden dönemlerde içine düşülen zor durumdan kurtulmak için tespitler yapan ve öneriler sunan birisi olarak karşımıza İbrahim Hilmi çıkar. Onun üzerinde durduğu konuların başında ise eğitim gelir.

İbrahim Hilmi ığıran eğitim olgusunu derinliğine incelemiş, Türk eğitiminin ağdaşlaşması ve ilerlemesi yönünde fikirler ortaya atmış, içinde bulunan kötü durumdan nasıl kurtulunabileceğinin cevabını bulmaya çalışmıştır. Bu yönü itibariyle özel müstakil bir çalışmayla incelenmiş değildir. Bazı kitapları Türkçe transkribe edilse de ciddi olarak üzerinde durulmamıştır. Ayrıca eğitimciliği ve bu konudaki görüşleri tamamen incelenmiş ve gün yüzüne çıkarılmamıştır.

Kültür tarihimizin oluşmasının en önemli basamaklarından birisi yayıncılık faaliyetlerinin ortaya çıkması olmuştur. Osmanlı matbaacılığı ilk ürününü 1729'da vermesine karşın yayıncılık alanında uzun yıllar daha gelişme gösterememiştir. Osmanlıdaki kültürel modernleşmenin yavaş bir seyir izlemesi bu alandaki gelişmeleri de yavaşlatmıştır. Tanzimat'ın ilanından sonra kültürel modernleşmeye önem verilmiş, yeni bir okur-yazar ve aydın tipi ortaya çıkmıştır. Bu dönemin

aydınlarından birisi olarak yayın dünyasına giren İbrahim Hilmi, Türk Kültür tarihine başta sosyal içerikli olmak üzere pek çok eser kazandırmıştır. Gazetecilik ve dergicilik gibi süreli yayınlarda  nc  sayılabilecek ürünler ortaya koymuş, dini içerikli pek çok eseri ilk neşreden kişi olmuştur.

D. KAPSAM VE SINIRLILIKLAR

Araştırmamızda İbrahim Hilmi'nin hayatı ve eserleri ışığında genelde eğitim ve özelde din eğitimi anlayışı incelendiğinden temel kaynaklarımızı onun bu alandaki kitapları, kitapevinin katalog ve fihristleriyle dönemine ait bazı süreli yayınlar olmuştur. Son dönemlerde İbrahim Hilmi  zerine yapılan az sayıdaki araştırma ve makalelerden de faydalanılmıştır. İbrahim Hilmi'nin Osmanlıca eserlerinden alınan alıntılar aslı gibi yazılmış ve tırnak içerisinde gösterilmiştir.

E. TEZİN YÖNTEMİ

Herhangi bir disiplinin bilimsel bir değer taşıması kullandığı yöntemlerin bilimsel geçerliliğinin olmasına bağlıdır. Yöntem yada metodun araştırma boyunca ulaşılmak istenen amaca hizmet eden bütün yolları ifade ettiği gerçeğinden hareket edecek olursak, geçerli yöntemler kullanılmayan bir araştırmada amaca ulaşılamayacağı ortaya çıkacaktır.

Bilimsel her disiplinin kendine özgü yöntemleri olmasına rağmen bu yöntemler bir diğer alanda kullanılamaz manasını taşımaz. Özellikle sosyal bilimler alanında kullanılan yöntem bir tek yöntem değildir. Bu açıdan bu alanlar bilimsel araştırmalarda kullanılan pek çok yöntemi kullanmak durumundadır.

Din Eğitimi bilimi de kullandığı yöntemler itibariyle tek bir yöntem takip etmez. Temel dini disiplinlerin kullandığı metotlardan da yararlanır, sosyal bilimler alanının metotlarından da istifade eder, modern bilimsel yöntemleri de kullanabilir.

Toplumbilimlerinde deneysel yöntemleri kullanmak oldukça güçtür. Özellikle tarih araştırmalarında bu yöntemi kullanmak imkansızdır. Bu sebeple tarih araştırmalarında “tarihi metot” kullanılır. Dolaylı gözlem olarak da bilinen bu metotta iki aşama vardır; a) belgeleri toplamak, b) belgeleri değerlendirmek.

Araştırmamızda bu yöntem izlenerek İbrahim Hilmi Çığıracan’a ait kitaplar ve makaleler toplanmıştır. Özellikle birinci dereceden kaynaklar olan kendi eserlerine ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu toplanan kaynaklardan konumuzla ilgili görüşleri incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Araştırmamızda ikinci dereceden kaynaklar olan İbrahim Hilmi hakkında yapılan araştırmalar ve değerlendirmeler de kullanılmıştır.

Bütün bu kaynaklar değerlendirilirken iç geçerlilik ve dış geçerliliğin korunmasına dikkat edilmiştir.

I. BÖLÜM

TÜCCARZADE İBRAHİM HİLMİ ÇIĞIRAÇAN HAYATI, ESERLERİ, YAYINCILIĞI VE DÖNEMİN SOSYAL, KÜLTÜREL, SİYASİ OLAYLARI HAKKINDA TEMEL GÖRÜŞLERİ

A. HAYATI

Tüccarzade İbrahim Hilmi Çığıraçan, Romanya'nın Tuna boyundaki bir şehri olan Tulça'da doğmuştur. Aslen Kazanlı'dır. İbrahim Hilmi 1876 yılında bu kasabada doğmuş ancak ailesiyle 1883'te taşındığı İstanbul'da büyümüştür. Küçük yaşta buraya yerleşen İbrahim Hilmi, ilk öğrenimine de İstanbul'da bir mahalle mektebinde başlamıştır. Öğrenim hayatı uzun sürmemiş, ekonomik sıkıntılar yüzünden küçük yaşta çalışmaya başlamıştır.

Ailesi hakkında çok fazla bilgi yoktur. Sadece 1883 yılında İstanbul'un Sarıgözel semtine gelip yerleşen fakir bir aile olduğu bilgisi vardır. Babasının adı Ali, annesinin adının da Fatma Zehra olduğu kaynaklarda geçmektedir.¹

İş hayatına küçük yaşlarda başlayan İbrahim Hilmi'nin ilk işi bir demir dökümhanesi çıraklığıdır. Daha sonra Galata'da bir Musevi ailesinin yanında terzi çıraklığı yapmıştır. Her iki işi de uzun sürmemiş, aklı sürekli okumakla meşgul

¹ Reşat Ekrem Koçu; "Çığıraçan İbrahim Hilmi", *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1965, C.7, s. 3891; *Din Dersleri- Vezariyat Cüz-i Şerifi Türkçe Tercümesi ile Beraber*, Cami ve Müretibi; İbrahim Hilmi, İstanbul, 1345 (1927)

olmuştur. Henüz bir terzi çırağı iken boş zamanlarını ve gecelerini zaten zor bulduğu kitapları okuyarak geçirmektedir. Boş zamanlarında uğrayıp meşgul olduğu Ebuzziya Tevfik'in matbaasından bu ihtiyacını gidermek için kitaplar elde etmeye çalışmaktadır. Onun bu merakını Ebuzziya Tevfik'e de açarak yardım istemesi, matbaanın kütüphanesinden 25 adetlik bir seriye ulaşmasını sağlamıştır.

İbrahim Hilmi bu dönemi şöyle anlatır: "...Terzilikle iştigal eder ve aldığım cüz-i yevmiye kifaf-ı tefsime bile kifayet etmediği halde yine boğazımdan kısarak kitap ihtirasına (satın almaya) ceht eylerdim. Bir aralık o derece fakir ve sefaletle giriftar oldum ki artık kitaba para yetiştiremedim. Meyus ve mahzundum. Bir gün tesadüfen çalıştığım Galata'da bir ticarethanenin civarında bulunan Matbaa-yı Ebuzziya'ya uğradım. Ebuzziya Tevfik Bey'i etkiledim. Mütalaaya pek heveskar olduğumu fakat maişetimden artırıp kitap alamadığımı, bu suretle en sevgili eğlencemden mahrum kaldığımı saf bir lisanla kendisine anlattım. Ebuzziya merhum ifademi kemal-i hayret ve merakla dinledi ve hemen matbaasının sermürettibini çağırarak bana tekmiil Kitaphane-i Ebuzziya ile bazı kıymettar nevsallerden bir yığın kitap hediye etti."²

Ebuzziya Tevfik'in hediye ettiği kitapları büyük bir ilgi ile okuyan İbrahim Hilmi, daha sonraki hayatına yön verecek kadar etkilendiği iki kitabın da bu kütülyatta olduğunu belirtir. Pek çok yerde defalarca belirttiği bu kitaplar, yayıncılık işine girmesini sağlayan Benjamin Franklin'in hayatı³ ve gazeteciliğe girmesini sağlayan Edison'un otobiyografisidir.

² Hilmi, *Fihris-i Kitabhane-i Hilmi Umumi Esami-i Kütüb*, 1337, Orhaniye Matbaası, s.3

³ bkz. , Ethem Tevfik, *Benjamin Franklin*, İstanbul, 1328, Ebuzziya Matb.

Kendisinde varolan okuma merakı ve etkilendiği eserlerin sevk etmesi ile çok istediği yayıncılık işine ancak mürettip (dizgici) olarak başlayabilmiştir. İkdâm Gazetesi'nin makinelerini kurarak başladığını belirttiği mesleğe (1895), daha büyük emeller peşinde olduğu için yazarlarla tanışmak ve kendisini geliştirmek amacıyla idare bölümünde çalışarak devam etmiştir.⁴

İkdâm Gazetesinde aylık yüz kuruş alarak birkaç ay çalışmıştır. Bu gazetede abone memurluğu da yapan İbrahim Hilmi aldığı para kendisine yetmediği için buradan ayrılmak zorunda kalmış, bundan sonra da bazen müretteplik bazen de adliyede dava takibi yaparak geçimini sağlamıştır. Bütün bu zorlukların ve imkansızlıkların içinde olmasına rağmen yayıncılık arzusundan vazgeçmemiştir. Bir taraftan bir avukatın yanında çalışan, diğer taraftan da Tali Ticaret-i Aliye mektebinde eğitimine devam etmek isteyen İbrahim Hilmi, yanında çalıştığı avukatın tüm mesaisini işine ayırmasını istemesiyle okulun ikinci sınıfından ayrılmak zorunda kalmıştır.⁵

Genç yaşına rağmen pek çok iş değiştirmiş, sonunda ölümüne kadar sürdüreceği kitapçılık işine başlamıştır. İbrahim Hilmi kitapçılık işine 21 ocak 1896 yılında Bab-ı Ali'de Kitabhane-i İslam adıyla girmiştir. Yalnızca beş Osmanlı altını ile başladığı bu iş hayırsever bir iki kişinin de yardımlarını almasına rağmen çoğu zaman sıkıntılı ve darlık içinde geçecek yılların başlangıcı olmuştur.

⁴ Hilmi, *Fihris-i Umumi*, s.3

⁵bkz. Başak Ocak Gez, "Osmanlı Matbuatında Cumhuriyet Yayıncılığına Altmış Yılı Aşkın Katkılarıyla Bir Yayıncının Portresi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1999

Kitabhane-i İslam adı tesadüfen konulmuş bir isim değildi. Bu ismi koymanın amacı, İslam dünyasında Türkçe, Arapça ve Farsça gibi dillerde eserler yayınlarak fikri ve ilmi bir uyanışa sebep olmaktı.⁶ Ailesinden ve özellikle annesinden aldığı anlaşılan dini kültürü ve hassasiyeti de Onu bu konuda bu aşamaya getiren diğer bir etkindir. Beyazıd Camiinde Arapça dersleri alıyor, aynı zamanda Kitabhane-i Umumi'de çokça zaman geçiriyor, bol bol kitap okuyordu. İşte bu cami dersleri ve kütüphanede geçirdiği zaman onun İslam dünyasındaki gerilemenin eğitimsizlik olduğunu anlamasını sağladı. Çünkü almaya çalıştığı cami derslerinde (n-s-r) fiilinin üzerinde haftalarca gereksizce tedris yapılıyordu.⁷ İbrahim Hilmi, kitabhanesine bu ismi koymasının bir diğer sebebini şöyle anlatır: “Kitabhanemi ilk tesis eylediğim zaman bütün Memalik-i İslamiye ile muamelatı ticariyede bulunmak ve Daru'l-Hilafe'de tab olunmuş ve olunan kütüb-ü diniye ve asar-ı cedideyi en uzak yerlere kadar neşretmek ve bu suretle ihvan-ı dinimizi dersaadette neşrolunan ve olunacak asardan müstefit etmek arzusundaydım. İşte bu maksatlardır ki kitabhanemi 'Kitabhane-i İslam' namıyla tevsim eylemiştım.”⁸ Görüldüğü gibi ticari kaygıların da olduğu bu isimlendirmede pek çok etken rol oynamıştır.

İbrahim Hilmi, yayınladığı eserlere ilginin olmaması sebebiyle ve başarılı olabilmek için ihtiyacı olan sermaye ve zamana yeterince sahip olmadığı için başka bir alana daha ihtiyaç duymuştur. Bu alanda askeri eserler yayınlama fikriyle doldurulmuştur. Bu arada başlayan Teselya Savaşı ile millette askerliğe ve zafere

⁶ Hilmi, *Fihris-i Umumi*, s.4

⁷ Hilmi, *age*, s.4

⁸ *Fihris-i Kitabhane-i Askeri*, 1317, İstanbul, s.3.

karşı bir ilgi doğmuştu. Ayrıca askeri yayıncılık alanında bir boşluk vardı. Ülkede askeri yayıncılık yapan bir yayınevi de yoktu. Bu sebeplerle bu alana ilgi duymuş, askeri kitaplar yayınlamaya karar vermiş ve kitabhanesinin ismini de “Kitabhane-i İslam ve Askeri” olarak değiştirmiştir.

İbrahim Hilmi, askeri eserler yayıncılığının yanı sıra bu dönemde çeşitli atlaslar yayınlarak da ilgi görmüştür. Memalik-i Osmaniye Cep Atlası ve Umumi Cep Atlası adıyla yayınladığı iki atlas bunlardan en çok ilgi görenleri olmuştur. İbrahim Hilmi’nin yayınladığı ilk İslami eser Nevsal-i Kütübhanesi-i İslam (İstanbul, 1314) ve askerlikle ilgili yayınladığı ilk eser de Tarih-i Harb (İst. 1316) olmuştur. Ayrıca “Ordu ve Donanma (1912-1914)” adıyla yayınladığı aylık dergi de askeri yayıncılık alanında yaptığı önemli yayınlardandır.

İbrahim Hilmi askeri yayıncılığı bırakmasının sebeplerinden bahsederken, sınırlı bir alan olması ve Harbiye Nezareti gibi kurumlardan yardım almadan yürütmenin zor olması gibi sebepleri sayar.⁹ Bütün bu sebeplerden dolayı yeni bir alan aramış ve okul kitapçılığına yönelmiştir. Bu alan da Onun için kolay bir alan değildi. Çünkü bu işi güçlü, yabancı matbaalar ve yayıncılar elinde tutuyordu. Hatta bu işi yapan Müslüman bir yayıncının olmayışından bahseden İbrahim Hilmi, bu hususa dikkat çekerek eğitim hususundaki kayıtsızlığımıza hayret ifadeleriyle not düşmektedir. Güçlü rakiplerinin varlığından yılmamış, cesaretle okul kitapları yayıncılığına başlamıştır. Ama bu uğurda çetin rekabetler yaşamış ve kimi zamanlar da büyük zararlara uğramıştır. Her şeye rağmen istediği, hedeflediği yere

⁹Hilmi, *Fihris-i Umumi*, s.6

ulaşmayı başarmış ve hem rakipleriyle m¼cadele edebilecek g¼ce ulaşmış hem de Avrupa kalitesinde kitaplar yayınlamıştır.

İbrahim Hilmi okul kitapları alanında 200'e yakın kitap neşretmiştir. Bunların bazılarını kendisi yazmıştır. Bu kitaplara ileri ki b¼l¼mlerde değinilecektir. Onun bu alanda yaptığı ve iftiharla bahsettiği kitabı M. Asım (Us) ve A. Cevat (Emre)'a yazdırdığı "Anadolu Yavrusunun Kitabı" adlı, altı ciltlik bir hacimde d¼rt yılını ayırarak ¼ıkardıęı kitaptır. I. D¼nya Savaşı sırasında ¼ıkarılan bu kitap İbrahim Hilmi tarafından gizlice Anadolu'ya g¼nderilmiř ve bu sıkıntılı d¼nemde okulların kitapsız kalması ¼nlenmiřtir.¹⁰

Okul kitapları yayıncılığı sırasında en b¼y¼k sıkıntı 1928 yılında ger¼ekleřtirilen Harf Devrimi sonrasında yaşanmıştır. Eski harflerle basılmış pek ¼ok kitap bu uygulama sonrası değersiz hale gelmiştir. Okul m¼fredat programlarında yapılan değişikliklerle basma işinin Maarif Nezaretine bırakılması ve yayınevinin kitaplarının m¼fredat dışı kalması sıkıntının boyutlarını daha da arttırmıştır. ¼yle ki İbrahim Hilmi bu d¼nemde uğradığı zararlar dolayısıyla ¼mr¼n¼n sonuna kadar ekonomik sıkıntı ¼ekmiřtir. D¼nemin siyasi partileri olan Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti'ye bu mağduriyetinin giderilmesi amacıyla yaptığı başvurulara da kayıtsız kalınmıştır. İbrahim Hilmi'nin okul kitapları yayıncılığı Millet Mekteplerine, Halk Dershanelerine, K¼y Halk Mekteplerine y¼nelik yayınlarıyla 1930'lu yılların sonlarına dek devam etmiştir.

¹⁰ Gez, *Bir Yayıncının Portresi*, s.29

Okul kitapları yayıncılığı Onunla pek çok yenilik yaşamıştır. İlk defa elifba ve kıraat kitaplarına canlı varlık resmi koyma girişimi ona aittir. Ancak bu girişimi Meşihat'ın engellemesiyle son bulmuştur.¹¹ Ayrı ciltler halinde basılan ders kitaplarını tek cilt halinde basarak derli toplu hale getirmiştir. Din dersleri için özel kitaplar hazırlamış, çocukların anlayamayacağı gereksiz ayrıntılardan arındırmış, bizzat kendisi kitap yazarak önemseydiği hususları gerçekleştirmiştir. Bu konuya ayrı bir önem vermiş, surelerin Latin harfleriyle tercümelerini vermiş olduğu cüzler ve kitaplar hazırlamıştır. Bu konuyla ilgili gelecek bölümlerde bilgi verilecektir.

II. Meşrutiyet sonrası daha çok ilmi, edebi, tarihi, siyasi, sosyal ve kültürel yayınların ağırlık kazandığı konularda kitaplar neşretmiştir. Çeşitli seriler halinde yayınladığı bu kitaplar dönemin sosyal olaylarından etkilenecek ortaya çıkmış, halkın duygularına ve hassasiyetlerine tercüman olunmuştur. Balkan Savaşı yenilgisi sonucu halkta oluşan ümitsizliği silmek ve zafer duygularıyla dolu yeni bir halk oluşturmak amacıyla Kitabhane-i İntibah serisini oluşturmuştur. İbrahim Hilmi, Kitabhane-i İntibah (uyanış) serisini oluşturma sebebini şöyle açıklar: "Balkan Harbinin en elim bir safhasında yani düşman Çatalca istikametine dayandığı zaman galeyana hamiyetle 'Kitabhane-i İntibah' adı altında bir külliyyat vücuda getirmiş, 20 adede yakın kitap tabeylemiştim. Bu külliyyatın 4-5 tanesini bizzat yazmış, iki asırdan beri bu memleketi sarsan esbabı izmihlali, idari, içtimai, ahlaki ve siyasi nefsiyatı an'anatıyla göstermiş, pek çok rağbet kazanmış, bir çok vatandaşlarımın mazhar-ı teveccüh ve iltifatı olmuşum."¹² Görüldüğü gibi milletin yaşadığı pek çok sıkıntı bu seride işlenmiş ve külliyyatın isminden de anlaşılacağı

¹¹ Gez, age, s.31

¹² Hilmi, *Fihris-iUmumi*, s.8

gibi (intibah=uyanış) halkta bir uyanış ve yeniden toparlanmayı sağlayacak önerilerde bulunulmuştur. Bu serilerden diğeri de batı klasiklerinin Türkçe'ye çevrilerek yayınlanmasıyla oluşan "Millet Kitaphanesi"dir. Bu külliyyat I. Dünya Savaşına kadar yayınlanmıştır. Ayrıca "Harb-i Umumi Külliyyatı" ve "Mavi Kitaplar" serisi de bu türden yayınlanmış eserlerdir.

Yayıncılık hayatında yirmi beş yılını tamamlayan İbrahim Hilmi, bu azmi ve çalışma arzusu nedeniyle ödüllendirilmiştir. Çeyrek asırlık yayıncılık hayatında gece gündüz çalıştığını ifade ederek, bu unvanı almakla büyük gurur duyduğunu ve iftihar ettiğini dile getirmiştir.¹³ Yine aynı yıl (1921) Kitabhane-i İslam ve Askeri ismini "Kitabhane-i Hilmi"ye çevirmiştir. Sürekli yenileşmek ve gelişmekten korkmayan İbrahim Hilmi, en son yayınevinin ismini "Hilmi Kitabevi"ne dönüştürmüştür. Bu değişimler onun çağdaşlaşma yolunda hiç tereddüt etmediğini göstermekte, açıklamaları da bunu teyit etmektedir. "Her ne söylenirse söylensin on senelik inkılaplar, harpler, felaketler biz Türklerde derin bir intibah husule getirmekte, asırlardan beri uyuşup kalan asabımızı tahrik etmekte, mesaib felaketlerden doğmuş milli bir vicdan uyanmaktadır. Hiçbir hadise, hiçbir kuvvet bu milli duygunun önüne geçemeyecektir. Türk Milleti, Türk lisani, Türk edebiyatı, Türk sanatı, Türk musikisi, Türk ideali tasavvurumuzun fevkinde harikalar gösterecektir. Biz Türkler ancak bütün manayı tamıyla milletimize sahip olduğumuz zaman kendimizi kurtarmış addolunacağız. Bu his artık her Türkün kalbinde bir iman kuvvetini iktisab ediyor. Vakıa sahib-i kitabhane şimdiye kadar sessiz, sedasız ancak bir hissi milli ile çalışmış ise de bugün kitabhanesinin

¹³ Hilmi, age, s.9

unvanını “Kitabhane-i Hilmi”ye kalb ile Türklerin hayat-ı maarifine daha milli, daha canlı bir hisle çalışmayı vecibe addeder.¹⁴

İbrahim Hilmi dini yayıncılık alanında da pek çok yeniliklere ön ayak olmuştur. Bunlardan en önemlilerinden biri Kur’an-ı Kerim tercümesi yayıncılığıdır. Bu fikir 1908’den itibaren onun zihninde yer etmiş ancak çeşitli engellemeler yüzünden yayınlamayı başaramamıştı. Cumhuriyetin ilk yıllarında (1924-1925) Şeyh Muhsin-i Fani (Hüseyin Kazım Kadri) başkanlığındaki bir heyete hazırlattığı “Kur’an-ı Kerim Tercüme ve Tefsiri (İstanbul 1332)”, iki ciltten oluşan “Nuru’l Beyan- Kur’an-ı Kerim Tefsiri (İstanbul 1340)” ve İzmirli İsmail Hakkı tarafından hazırlanan “Maani-i Kur’an (İstanbul 1343)” bu alanda yayınladığı tercümeler olmuştur.¹⁵ Ayrıca Kur’an-ı Kerim’in bazı bölümlerini çocukların anlayabileceği şekle getirerek cüzler halinde yayınlamıştır.

İbrahim Hilmi bir dönem Türk edebiyatına önemli isimlerde kazandırmıştır. Bunların başında Hüseyin Rahmi Gürpınar, Ahmet Refik, Halit Ziya Uşaklıgil, Mehmet Rauf, Refik Halid, Ahmet Cevad Emre, Abdülhak Şinasi Hisar gibi isimler gelmektedir. Bu yazarların hemen hemen tüm eserleri seri halinde yayınlanmıştır.

Ankara’da 1935 yılında yapılan I. Basın Kongresi’ne İstanbul’daki yayıncıları temsilen katılmıştır. 1939 yılında yapılan I. Türk Neşriyat Kongresinde

¹⁴Hilmi, age s.9

¹⁵ “Çığırcaan İbrahim Hilmi”, *İslam Ansiklopedisi*, T.D.V., C.8, s.299

İstanbul'daki yayıncıları temsilen katılmış ve kongreye sunduğu raporda yayınevlerinin sorunlarından bahsetmiştir.¹⁶

Yayıncılık hayatının 50. Yılına 1946 yılı itibarıyla girmiş ve 21 Ocak 1946 tarihinde bu olay Türk Editörler Derneği tarafından görkemli bir yemekle kutlanmıştır. Törene dönemin gazete sahipleri, yazarları ve mesleği temsil eden pek çok kişi katılmıştır. Törende İbrahim Hilmi'nin yayıncılık hayatı, çektiği sıkıntılar anlatılmış, alana yaptığı katkılardan bahsedilmiştir.¹⁷

İbrahim Hilmi uzun yıllar sürdürdüğü mesleğini son zamanlarında dışarıdan idame ettirmeye çalışmıştır. Kendisinin çocuğu ve varisi olmadığından dolayı işleri Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın hem yeğeni hem de manevi kızı Safer Gürpınar'ın eşi Abdullah Tanrımkulu yürütüyordu.¹⁸ Ancak kalbi daha fazla dayanamayan İbrahim Bey 12 Haziran 1963 tarihinde sabah saat yedide ölmüştür. Cenazesi 13 Haziranda Yeşilköy Camiinden alınarak Zincirlikuyu mezarlığına defnedilmiştir.

B. YAYINCILIĞI

Osmanlı devletinin son dönemi ve Cumhuriyetin ilanıyla birlikte yeni bir devletin ortaya çıkışı gibi kritik dönemleri yayıncılık yaparak yaşayan İbrahim Hilmi, bir Türk yayıncısı olarak bu dönemlere ilişkin pek çok eserler ortaya koyarak üzerine düşeni yapmıştır. Balkan yenilgileri ve diğer savaşlarda verilen

¹⁶ Gez, *Bir Yayıncının Portresi*, s.31.

¹⁷ "Yarım Asırlık Kitapçı", *Vakit*, 22 Ocak 1946; "B. Hilmi Çığıracan'ın 50 senelik Hayatı", *Akşam*, 23 Rıza Ruşen, Ocak 1946; "İlk Türk Kitapçısı", *Vakit*, 22-23 Ocak 1946.

¹⁸ Gez, *Bir Yayıncının Portresi*, s.38.

kayıplar, insanların bu durumdan bir ders almayıp uyanamaması, onun pek çok eserinin çıkış noktası olmuştur. Bu durumdan çıkıp kurtulmanın yollarını anlatan külliyatlar ortaya koymuştur. Dönemin önde gelen ilim adamlarına, eğitimcilerine ve tarihçilerine önemli eserler ortaya koyabilmeleri için teşviklerde bulunmuş, bizzat bu eserleri yayınlamıştır.

Uzun bir süre (1896-1963) Bab-ı Ali yayıncılığı yapmış, ancak pek çok kereler dile getirdiği gibi bu meslektan ekonomik olarak fayda sağlayamamış ancak hayatını idame ettirebileceği mütevazı bir gelir elde edebilmiştir. İnsanların kitaba olan ilgisizliğinin yanında yayıncılar arasındaki rekabetinde bunda etkili olduğu söylemiş ve bu yayıncıların yetersizliklerini şu sözlerle dile getirmiştir: “...Bizdeki kitapçılık hayatını tetkik ediniz. Muamelesi en çarpık, ilmi fazlı en az, aç ve çıplak insanlardan mürekkebi, fasulye piyazı ve ciğer kebapıyla kefaflı nefse mahkum zavallılardır.”¹⁹

İnsanların kitap okuma alışkanlıkları ya da yayıncıların politikalarından önce İbrahim Hilmi'nin yayın hayatına atıldığı ilk yıllardaki baskı ve istibdat idaresinin yayıncılığı kısırlaştırması ve pek çok yayına yasak koyması bu işle uğraşanları zora sokuyordu. İbrahim Hilmi bu dönemi şöyle anlatıyor: “Kitapçılık, matbaacılık hatta gazetecilik sahası o kadar kısır ve verimsiz idi ki en çalışkan azim sahiplerinin bile teşebbüslerini muvaffakiyetsizliğe uğratiyordu. Başlıca sebebi de matbuatta sansür, Maarif Nezaretinde teftiş ve muayene, Dahiliye müsteşarlığında

¹⁹ Hilmi, *Maarifimiz ve Servet-i İlmiyemiz, Felaketlerimizin Esbabı*, 1329, s.68.

cehennemi bir cendere. Benim gibi fakir ve kimsesiz bir gencin bu dar sahada nasıl iş görebileceğini ve nasıl geçinebileceğini düşündünüz.”²⁰

Askeri kitaplar yayıncılığında başarılı olabilmek için o günkü ikinci ve üçüncü ordu bölgeleri olan Doğu ve Batı Trakya ile Makedonya ve Teselya’da dolaşarak abone kayıtları yaptı. Buralardan aldığı kitap siparişlerinin sermayesi olarak da otuz beş bin altın lira topladı. Topladığı bu parayla yayınladığı askeri kitap sayısı on beş yılda 200’ü bulmuştur.²¹ Bu alanda iyi bir yer edinmiş, ordunun üst rütbelilerinin de yazmış olduğu eserleri yayınlamıştır. İbrahim Hilmi, Atatürk’e ait iki eseri de yayınladığını pek çok zaman dile getirmiştir. Bu eserlerden birisi olan “Zabit ve Kumandan İle Hasbihal” (İst. 1334-1918), Mustafa Kemal’in askeri mahiyetteki ilk eseridir. Askeri eserler yayıncılığı Balkan ve I. Dünya Savaşı sırasında askeri talimatnamelerin değişmesi ve asker sayısının azalması nedeniyle bitirilmiştir.²² Bu dönemi kapatma sebebini şöyle açıklamıştır: “On beş sene süren askeri kitapçılığından; Balkan ve I. Harbi Umumi felaketleri üzerine zabitan kadroları kısılnca ve bütün talimatnameler değişince askeri neşriyattan meyyusen ayrılmaya mecbur kaldım.”²³

Askeri kitapçılığı bırakan İbrahim Hilmi okul kitapları yayınlamaya başlamıştır. Meşrutiyetin getirdiği olumlu havanın bunda büyük etkisi olmuştur.

²⁰ “B. Hilmi Çığıracan’ın 50 Senelik Hayatı”, *Akşam*, 23 Ocak 1946.

²¹ Nurettin Albayrak, “Çığıracan İbrahim Hilmi”, *İslam Ansiklopedisi, TDV, C.8 s.299*

²² “B. Hilmi Çığıracan’ın 50 Senelik Hayatı”, *Akşam*, 23 Ocak 1946

²³ *Akşam*, agm.

Ancak bu alanda da bir başka engelle karşılaşmıştır. Okul kitabı yayınlayan diğer yayıncılarla kıyasıya bir rekabet başlamış ve bundan büyük zarar görmüştür.²⁴

II. Meşrutiyetle beraber yayın yelpazesi genişleyen İbrahim Hilmi, gazetecilik ve dergicilikte de kısa süren bir deneyim geçirmiştir. 1908’de yayınlamaya başladığı Millet (23 Temmuz-26 Teşrin-i Evvel 1324; 5 Ağustos-7 Kasım 1908) isimli resimli günlük gazete 83 sayı çıkarabilmiştir. Askeri alana dair oldukça yüksek kalitede baskı ve içeriğiyle dikkat çeken “Ordu ve Donanma”(Mart 1328-1330) adlı dergi 11 sayı çıkarmıştır. Ayrıca Hüseyin Rahmi Gürpınar ve Ahmet Rasim işbirliği ile çıkardığı “Boşboğaz ile Güllabi”(24 Temmuz 1324- 1 Kanunuevvel 1324) adlı mizah dergileri 36 sayı çıkararak yayın hayatına son vermiştir.²⁵

İbrahim Hilmi, 18 adet kitaptan oluşan “Kitabhane-i İntibah” adıyla bir külliyyat oluşturmuş, bu külliyyatta kendi yazdığı kitaplar da dahil olmak üzere Balkan Savaşlarıyla başlayan çöküntünün sebeplerini araştırmış, önerilerde bulunmuş, siyasi, idari , tarihi, felsefi ve kültürel içerikli konular işleyerek halkın içinde bulunduğu durumdan kurtulması gerektiğini ısrarla vurgulamıştır. Onun bu dönemde oluşturduğu bir diğer külliyyatı da batı klasiklerinden 18 adedi bulunan çevirilerinden oluşmuştur. Bu külliyyata “Millet Kütüphanesi” adını vermiştir.

İbrahim Hilmi’nin yayın hayatının bir başka sahasını da okul kitapları yayıncılığı oluşturmuştur. Bu kitapları bazen kendisi bazen de konunun uzmanı

²⁴ Akşam, agm.

²⁵ Başak Ocak Gez, “Bir Babı Ali Yayıncısının Portresi Tüccarzade İbrahim Hilmi Çığıracan”, *Toplumsal Tarih*, Şubat 2000, c. VIII., s.74

kişilere yazdırmıştır. I. Dünya Savaşı sırasında M. Asım (Us) ve A.Cevat (Emre) tarafından hazırlanan altı ciltlik “Anadolu Yavrusunun Kitabı” adlı eser dönemin eğitim- öğretim hayatına canlılık getirmiştir.

İbrahim Hilmi Meşrutiyet yıllarından beri Kur’an’ın Türkçe çevirilerini yayınlamak istiyordu. Bu isteğine Cumhuriyetin ilk yıllarında ulaşmıştır. Öyle ki Kur’an’ın Latin harfleriyle olan çevirisini ilk yayınlayan kendisi olmuştur. Bu konuyu ileri ki bölümlerde inceleyeceğimiz için çok fazla değinmeyeceğiz.

İbrahim Hilmi’nin okul kitapları yayıncılığına getirdiği çeşitli yenilikler olmuştur. Okul kitaplarını dağınık ve düzensiz görünümünden kurtararak tek cilt altına almak ve kıraat (okuma-elifba) kitaplarına ilk defa canlı resim koyma girişimleri bunlardan bazılarıdır.

Ders kitapları yayıncılığını çeşitli sebeplerle sona erdiren İbrahim Hilmi 1930’lu yıllardan sonra “Hilmi’nin Yeni Hikaye ve Roman Kütüphanesi” adını verdiği yerli ve yabancı roman ve hikaye yayınıyla sayısı 83’lere varan eserler yayınlamıştır.²⁶

İlk Türk yayıncılarından olan İbrahim Hilmi, 25-28 Mayıs 1935 tarihleri arasında Ankara’da toplanan I. Basın Kongresine İstanbullu yayıncıları temsilen katılmıştır.²⁷ Bu tarihten dört yıl sonra 1-5 Mayıs 1937 tarihleri arasında I. Türk Neşriyat Kongresi’nde de görev almıştır. Delege olarak katıldığı kongreye bir rapor

²⁶ Gez, a.g.m., s.74

²⁷ Gez, *Bir Yayıncının Portresi*, s.54

sunmuş, bu raporda yayınevlerinin sıkıntıları, misyonu ve yayımların okunması konusunda takip edilebilecek önerilerini sıralamıştır.²⁸

İbrahim Hilmi'nin yayıncılık hayatı boyunca iftihar ettiği bir olay da kitaphanesinin 25. kuruluş yıldönümünde kendisine verilen "Tabi-i Gayur" (gayretli yayıncı/editör) ödülüdür. Bıkıp usanmadan çalışması, pek çok zorluğa göğüs germesi ve çeşitli engellemelere rağmen bu mesleği ısrarla ve şerefle temsil etmesinin bir semeresi olarak gördüğü bu ödülü hak ettiğini çeşitli kereeler dile getirmiştir.²⁹

Ödüllerle ve başarılarla dolu meslek hayatı 50. yılına girdiğinde de meslektaşları tarafından unutulmamış, dönemin gazetecileri ve yayıncıları tarafından övgülerle yad edilmiştir.³⁰

Yayın hayatı boyunca pek çok başarılarla imza atan İbrahim Hilmi yayıncılıkla ilgili bazı öz eleştirilerde de bulunmuştur. Eleştirileri bir dönem için (II. Meşrutiyet) geçerli olmakla beraber, bu tür yayıncılığı "alçaklık" olarak nitelendirmiştir. "...İtiraf etmeliyim ki bizdeki kitapçılığı fena yola sevk eden yine bizzat kitapçılardır. Hürriyetten sonra son senelerin yüzümüzü kızartacak derecede sefilane ve canıyanedir. Karilerin elinden beş-on parasını çekmek için en harim ailelerimize giren, en namuslu kız ve çocuklarımızın ellerine geçen o çirkin, o

²⁸ Gez, age, s.54

²⁹ Hilmi, *Fihris-i Umum*, s.9

³⁰ "Yarım Asırlık Kitapçı", *Vakit*, 22 Ocak 1946; "Kitapçı B. Hilmi Cığıracan'ın 50. Meslek Yılı", *Akşam*, 22 Ocak 1946; "B. Hilmi Cığıracan'ın 50 Senelik Hayatı", *Akşam*, 23 Ocak 1946

fasidu'l-ahlak eserlere teessüf havan olmamak ve bunu İslam kitapçılığı namı altında neşre vesatet etmek memlekete en büyük denaeti irtikab eylemektir.³¹

İbrahim Hilmi uzun yıllar naşirlik yapabilmesinin sebeplerini yayınladığı eserlerde takip ettiği bir gaye olmasına bağlamaktadır. O kitaphanesi tarafından yayınlanan tüm eserlerde toplumu aydınlatıcı, toplum olarak içine düşülen zorluklardan kurtulmanın çarelerini öğretici, eğitici olmasına özen göstermiştir. Bunun için bir yayın politikası takip etmiştir. Bunu da şöyle açıklamıştır: “Kitaphane-i İslam(ın)... hayat-ı neşriyesi oldukça müfit, muamelat-ı namuskaranedir. Esas mesleği vatanımıza nuru maarifi saçmak, cehalete karşı müçtehidane çalışmaktır. Memleketimizin irfanca muhtaç olduğu neler var ise onu tatbik ve neşretmekle iştihas etmiştir. Kendi neşriyatını taklit ve gasp edenlere karşı bile yine sükut içinde çalışmaktan başka bir şey tanımaz ve şarlatanlıktan da hoşlanmaz. Bazı karilerin, ekser halkımızın bütün iyi eserlerin neşriyatına karşı fena kitaplara rağbet göstermelerine rağmen yine en iyi eserleri, en ciddi kitapları neşretmekten vazgeçmez. Sahib-i kitaphanenin mesleğine azim hürmeti vardır. Çünkü meslek-i müstakimiyle, faaliyeti bi-futuruyla vatanımızda büyük bir inkılabı fikriyeye alet olacağına kâildir.”³²

Yayıncılığın 50. yılında bir gazetede yaptığı mülakatta, yayıncılığı ticari bir iş olarak görmesine rağmen hedef kitlesini göz önünde bulundurarak ona göre kitaplar yayınladığını belirtmiştir. Bu mülakatta “naşirlik nedir?” sorusuna şu cevabı vermiştir; “Naşirlik ticari olmakla beraber, ahlaki, içtimai, ilmi, milli ve

³¹ Hilmi, *Maarifimiz*, s.69-70

³² Hilmi, *Fihris-i Umumi*, s.2

vatani bir iştir. Naşir, tüccar, zanaatkar gibi kazancını da düşünür. Fakat aynı zamanda neşriyatını satın alacak vatandaşların istidadını, fikir seviyesini, yurtla olan ilgisini daima göz önünde tutar, kitabın onda bırakacağı iyi ve fena tesirleri hesaba katar. Kısacası naşir, münevver ve vatansever olmalıdır.”³³

C. DİNİ ESERLER YAYINCILIĞI

İbrahim Hilmi, yayıncılık hayatı boyunca dini eserler yayınlama ve bunu teşvik etme konusunda büyük çabalar sarf etmiştir. Yayıncılık hayatına başlarken “Kitabhane-i İslam” ismini seçmesinin bir rastlantı olmadığını daha önce belirtmiştik. O yayınladığı eserlerle İslam dünyasında bir uyanış ve yeniden inşa sürecini başlatmak istemiştir. Bu konudaki hedef kitlesi sadece Anadolu değil, Müslümanların yaşadığı tüm yerler ve özellikle İran ve Arap dünyası olduğunu belirtmiştir.

İlk dönemlerde bu konuda pek fazla ürün veremeyen İbrahim Hilmi II. Meşrutiyetle beraber daha özgür bir ortam yakalayarak hedeflerini gerçekleştirmek için çalışmalara başlamıştır. Bu dönemde Kur’an’ın Türkçe’ye çevrilmesi ve meal yazması konusunda pek çok tartışma yapılmış, Meşihat Dairesi bu işi yasaklamıştır.³⁴ Yapılan bütün bu tartışmalara rağmen Şeyhülislam Musa Kazım

³³ Rıza Ruşen, agm.

³⁴ Kur’an Mealleri ve Türkçe’ye Çevrilmesi konusundaki gazete makaleleri: Mustafa Sabri, “Kur’an-ı Kerim İçin Türkçe Bir Tefsir Yazmak Meselesi”, *Millet*, 2 Eylül 1908; Mustafa Sabri, “Türkçe Tefsir Yazmak Meselesi”, *Millet*, 7 Eylül 1908; Mustafa Sabri, “Türkçe Mükemmel Bir Tefsir Yazmak Meselesi”, *Millet*, 9 Eylül 1908; Mustafa Sabri, “Türkçe Tefsir Meselesi”, *Millet*, 13 Eylül 1908; Mehmet Fehmi, “Türkçe Mükemmel Bir Tefsir Yazmak Meselesi”, *Millet*, 16 Eylül 1908 ; Ali Ferid, “Kur’an’ı Kerimi Tefsir Etmek Meselesi”, *Millet*, 9 Eylül 1908

Efendi Saffetü'l-Beyan , Temyiz Mahkemesi azası Bereketzade İsmail Hakkı Bey Envaru'l-Kur'an adlı tefsirler yazmışlar ancak birer cildini yayınlatabilmişlerdir.³⁵

a. Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercümesi:

İbrahim Hilmi'nin Kur'an tercümelerini ortaya çıkararak yayınlaması I. Dünya Savaşı yıllarında (1914) olmuştur. Kur'an'ın tercüme ve tefsiri bir arada olan bu eserde Arapça metin verilmemiş, yalnız Türkçe metin verilmiştir. Sadece beş forması çıkan eser hükümet tarafından yasaklanmıştır.^{36*}

İbrahim Hilmi Kur'an'ın Türkçe meal ve tefsirinin asla onun kutsiyetine halel getirmeyeceğini, bilakis onun hükümlerini anlayarak amel etmenin daha doğru olacağını eserlerinde pek çok defalar dile getirmiştir. Bu konuyu en açık şekilde Avrupalılaşmak adlı eserinde şu sözlerle ifade etmiştir: "İşte bugün milyonlarca Müslüman Allah'ın kendilerine ne emrettiğini, Kur'an'da neler söylemiş olduğunu bilmiyorlar. Hele biz Türkler Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercümesi olmaması yüzünden dinimizin esasını bile bilemiyoruz. Diyoruz ki, Kur'an Türkçe'ye tercüme edilemez, her ayetin birçok anlamı vardır. Mutlaka uzun bir tefsire ihtiyaç gösterir. O halde milyonlarca Arap ve Arapça'yı bilenler, Kur'an'ı daima tefsirle birlikte mi okuyorlar? Ulemadan olmayan bir Arap Allah'ın Kelamını okumakla ne kadar bir şey anlıyorsa, biz Türkler de Yüce Ayetlerin meallerini okumaktan da o kadar bir şey öğrense yine hiç bilmemekten, aslında

³⁵ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, c.5, s.1927

³⁶ Ergin, age, C.5, s.1927

**Türkçe Kur'an'ı Kerim Tercümesi*, İstanbul, 1344-1926, Maarif Matbaası

Kur'an'da olmayıp, en cahilin Kur'an'a atfedilen bin türlü rivayet ve hurafelerle zihninin yanıltılmasından daha iyi değil midir?"³⁷

Türkçe meal ve tefsir çalışmalarının önsözünde de "İhvan-ı Dinime" başlığıyla seslenerek bu meyanda açıklamalar yapmıştır. Burada; Türkçe tefsirin açık ve duru bir Türkçe ile yazıldığı, uzun ve anlaşılmaz açıklamalardan kaçınıldığı, uzun bir çalışmanın ürünü olarak "heyet-i muktedire"ye hazırlatıldığı ve bu konuda kendisinin niyetinin gayet samimi olduğu, tamamen Müslüman Türk milletine hizmet maksadıyla bu eseri ortaya çıkardığından bahsetmektedir.³⁸ İbrahim Hilmi bu konuyu Zavallı Millet adlı kitabında Balkan Savaşı sonrasında işlemiş ve tartışmıştır.³⁹ İbrahim Hilmi bu ilk Kur'an tercümesini Hristiyan Araplardan Zeki Megamiz'e yaptırmıştır.

b. Nuru'l-Beyan

Bütün bu eleştirilerden rahatsız olan İbrahim Hilmi'nin tercümeyi yayınlamaktan vazgeçtiği bunun yerine Nuru'l Beyan tefsirini forma forma yayınlamaya başladığı dönemin yayınlarından olan Sebülürreşad'da ortaya atılmıştır.⁴⁰

Bütün bu tartışmalar Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar sürmüştür. Ancak bu eleştiriler tercüme faaliyetlerini durduramamış, daha iyi hazırlanmış olarak

³⁷İbrahim Hilmi, *Avrupalaşmak*, Hazırlayanlar: Osman Kafadar, Faruk Öztürk, Ankara 1997,s.156

³⁸ *Gez, Bir Yayıncının Portresi*, s.127

³⁹ Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Zavallı Millet-Felaketlerimizin Esbabı*, 1330, s.10

⁴⁰ *Gez, Bir Yayıncının Portresi* s. 128

yayınlanmaya devam etmiştir. İbrahim Hilmi bu dönemde tekrar bir tercüme yayınlamıştır. *Nuru'l Beyan; Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümesi* adındaki bu eser Şeyh Muhsin-i Fani müstearı ile Hüseyin Kazım Kadri'ye hazırlanmıştır. Ayrıca Adliye Bakanı Aydın tabı Mustafa Bey, Demir yollar Kalemî müdür yardımcısı Seyfettin Bey'in yardımlarında bulunduğu tercümenin önsözünde belirtilmiştir.

Nuru'l Beyan iki cilt olarak Osmanlıca ifadelerle yayınlanmıştır. Ayrıca Cumhuriyet döneminin ikinci Kur'an tercümesi olma vasfını da kazanmıştır (1924).⁴¹ Dönemin tefsir ve tercüme faaliyetleri konusundaki tartışmalar etkili olacak ki birinci cildin sonunda tercüme konusunda bilgi verilmiş, Diyanet İşleri Reisliğinin konuyla ilgili itirazlarına cevaplar verilmiştir. Aynı şekilde ikinci cildin sonuna da Mülk suresinin 35 sayfa bulan ayrıntılı bir tefsiri, eserin metodu hakkında bilgi vermek için konulmuş, lügatçe eklenerek tamamlanmıştır. Tefsir, Taberi, Fahreddin Razi, Kadı Beyzavi, Nimetullah Nahcivani, Celaleyn ve Ebussuud Efendi'nin tefsirleri esas alınarak yazılmıştır.⁴²

Nuru'l Beyan, zamanın Diyanet İşleri Reisi Rıfat Börekçi'den çeşitli eleştiriler almıştır. Eseri hazırlayanların dini bilgilerinin ve lügavi bilgilerinin eksik olduğu, bazı ayetlerin tercüme ve yorumunda art niyet sezildiğini ifade ederek halkı bu tercüme hakkında uyarmıştır.⁴³

Tercüme eleştiriler bununla kalmamış, dönemin İslami kesiminin sesi olan Sebilürreşad'da hem eserin içeriğiyle alakalı hem de yayıncısı olan

⁴¹ Gez, age, s. 131

⁴² Hilmi, *Fihris-i Umumi*, s. 4

⁴³ Gez, *Bir Yayıncının Portresi*, s. 132

İbrahim Hilmi Bey'le alakalı olarak devam etmiştir. Tartışmaların özünde, tercümelerde hatalar olduğu, mütercimnin ve yayıncının bu nüshaları yayınlamakla hata yaptıkları, Şeyh Muhsin'i Fani'nin Kur'an'ın hakkıyla tercüme edilemeyeceğini açıklamakla bu tezleri ispat ettiği iddiaları vardır.⁴⁴

Nuru'l Beyan tefsirine Ahmet Hamdi Aksekili ve Ömer Rıza Doğrul da eleştiriler yöneltmişlerdir. Aksekili, bu eserde mütercimnin önceki eserlerini de şaibe altında bıraktığını söylerken, Doğrul da tercümenin ihtiyacı karşılayamadığını ve Kur'an'ın etkili ifadelerinin korunamadığını ifade etmiştir.⁴⁵

İbrahim Hilmi bütün bu eleştirilere kitaphanesinin 1924 tarihli katalogunda şöyle yanıt vermiştir: "Nuru'l Beyan- Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercüme ve Tefsiri, bütün garazkarane hücumlara rağmen bugün Kur'an-ı Mübini hemen nısfına yakını tabedilmiştir.

Kur'an-ı Mübini böyle ilk defa açık bir Türkçe ile neşri bit-tab Türk dindaşlarımızla azim bir inkılap fikri vücuda getireceği der kardır. Bu teşebbüs şüphesiz birçoklarının menfaatine dokunuyordu. Dini kendilerine bir vasıta-i maişet ittihaz edenler bu teşebbüsümüzü sekte dar etmek için var kuvvetleriyle çalıştılar. İşe Diyanet İşleri Riyasetini de karıştırdılar. Fakat eserin tabi-i bunların maksatlarını pek iyi bildiği için aldırmadı. Say-ı fedakaranesine devam etti. Çünkü

⁴⁴ Gez, age, s. 133

⁴⁵ Ömer Rıza Doğrul, *Kur'an Nedir?*, İstanbul, 1345-1927, s.93-94; Ömer Rıza Doğrul bu tercümeleri yetersiz bulduğu için bizzat kendisi tercüme yapar (*Kur'an-ı Kerim'in Tercüme ve Tefsir-i Şerifi, Tanrı Buyruğu*), ayrıca 1925-1926 tarihli bu tercümenin yazarının belli olmayıp anonim bir eser olduğunu ifade edenler de olmuştur; Salih Akdemir, *Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercümeleri (Eleştirel Bir Yaklaşım)*, Ankara, 1989, s.44-47

bu teşebbüsüyle bütün dindashlarına his-i takdir ve şükranını kazanacağına emindi. Nitekim bütün bu itirazat sükun buldu, halk Nuru'l Beyan'a gittikçe daha samimiyetle, daha ciddiyetle sarıldı. Bi avni-ilahi teala eserin nısfı da ikmal edildi. 1340 senesinin şubatına kadar eserin ikmalı tabı mukarrerdir.”⁴⁶

c. Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercümesi

İbrahim Hilmi Kur'an tercümeleri yayınına ara vermeden devam etmiş, Nuru'l Beyan'ın ardından Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercümesi adlı bir eser daha yayınlamıştır. Tek cilt olan bu eser 1926 tarihini taşımaktadır. Tercüme bir ilmi heyet tarafından hazırlanmış İzmirli İsmail Hakkı'ya tashihi yaptırılmıştır.

İbrahim Hilmi tercümenin önsözünde ilmi bir komisyon tarafından hazırlandığını belirttiği eser, Osman Ergin'e göre Hristiyan Araplardan Zeki Megamiz'e hazırlanmıştır. Ergin'e göre bu isimin saklanması sebebi, Hristiyan oluşunun yanında Arap dünyasının bu isim vesilesiyle Türkleri Kur'an'dan ve İslam'dan ayrılmakla itham etmeleridir.⁴⁷

Hilmi Bey Kur'an'ın Türkçe olarak sade bir dille tercüme edildiğini esere yazdığı önsözde belirtmiştir. Bu itibarla herkes okuyup anlayabilir, özellikle okullarda kolaylıkla okutulabilir olduğunu vurgulamıştır.⁴⁸

⁴⁶ Gez, *Bir Yayıncının Portresi*, s.135

⁴⁷ Ergin, *Tarih*, C.5, s.1927

⁴⁸ Gez, *Bir Yayıncının Portresi*, s.135

d. Maani-i Kur'an Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümesi

İbrahim Hilmi'nin yayınladığı Kur'an tercümeleri arasında mütercimnin yeterliği, dini ilimlere vukufiyeti ve halk arasında kabul görmesi bakımından daha kolay olan İzmirli İsmail Hakkı tarafından hazırlanan Maani-i Kur'an- Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümesi* adlı eser en kuvvetli olanıdır. İki ciltten oluşan bu tercüme 1927 yılında basılmıştır. Arap harfleriyle yayınlanmış bu eserin başlangıcında Kur'an-ı Kerim ile ilgili olarak altı sayfa izahat verilmiştir. Tercüme harfi harfine yapılmış, açıklanması gerekli yerlerde haşiye ve tefsir kayıtları sayfanın altına ince puntolarla yazılmış, sonuna 321 maddelik indeks eklenmiştir.

Tercümenin yeterliği dönemin alimlerinden olan ve İbrahim Hilmi'nin yayınladığı bir diğer tercümeyle eleştiriler getiren Ömer Rıza Doğrul tarafından teyit edilmiştir. Doğrul, tercümeyi “Son seneler zarfında yayınlanan tercümelerden en iyisi” olarak niteleyerek bunu mütercimnin ilmindeki uzmanlığa bağlamıştır.⁴⁹

İbrahim Hilmi 1932 yılında Latin harfleri ile basılan ilk Kur'an tercümesi olarak ve Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercümesi adıyla değiştirerek bu tercümeyi tekrar yayınlamıştır. Ondan sonra bir defa daha basılmıştır.

Hilmi Bey tercümenin önsözünde bu tercümeyle kadar ki denemelere kısaca değinerek bu tercümeyi doğuran sebepleri şu şekilde sıralamıştır: “Türk milletinin Kur'an-ı Kerim'i Türkçe okuyup manasını anlamak istemesi kadar tabi bir şey olamaz.

⁴⁹ Doğrul, Kur'an, s.94

**Maani-i Kur'an-ı Kerim, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümesi*, İstanbul, 1343-1927, Milli Matbaa

Nuru'l Beyan ihvan-ı dinimizce kafi görülmeyerek daha sade ve açık bir Türkçe ile beraber izahatı havi notların, şerhlerin bulunması ve bununla beraber ayat-ı kerime mebdelerinin de ilave edilmesi rica olundu ve bu hususta fazlı muhterem İzmirli İsmail Hakkı Bey'in herhalde bu çetin ve mühim vazifeyi deruhte etmesi her taraftan temenni olundu. Çünkü Kur'an-ı Mübin tercümeleri maalesef milli bir ihtiyaç ve dini bir hizmet şeklinden çıkarak vasıtayı cer-i menfaat ittihazıyla alelacele yapılarak bir kazanç teminine çalışılıyordu.

İşte doğru olmayan bu teşebbüslere mani olmak, Kur'an-ı Mübin tercümesinin en salahiyyetkar bir kalemden çıkmasını temin eylemek ve bu hususta ilim ve fazlı kemali herkesçe malum olan Müderris-i muhterem İzmirli İsmail Hakkı Bey' e müracaat etmek lüzumunu hisseylemiştim. Muşarunileyh bu müracaatımı hüsnü telakki buyurarak üç senelik bir mesai neticesinde Maani-i Kur'an, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümesi'ni vücuda getirdiler ve bu sayı meşkuru birçok notlarla, haşiyelerle tezyin eylediler, kitabhanem tarafından da her türlü maddi fedakarlık ihtiyarıyla nefis bir surette tab ve neşrine muvaffakiyeti temin eylemiş bulundular.⁵⁰

e. El-Kur'an El-Mushafuşşerif

İbrahim Hilmi Kur'an Tercümeleri açısından en radikal adımı El-Kur'an El-Mushafuşşerif adlı tercümesiyle 1932 yılında atmıştır. Bu tercüme Kur'an'ın Arapça metnini de çeşitli işaretler ve açıklamalarla destekleyerek Latin harfleriyle yazılmış biçimde yayınlamıştır. Eserin sonuna harflerin doğru telaffuzunu sağlamak için yapılmış

⁵⁰ *Gez, Bir Yayıncının Portresi*, s.136

bir ek bölüm konulmuştur. İbrahim Hilmi tercümenin sonunda yaptığı açıklamayla, okuyucuların yeni harflerle yayınlanan bu tercümeyi birkaç saatlik bir çalışmayla kolayca okuyabileceklerini ve bunu hatasız başarabileceklerini belirtmiştir. Buna rağmen eserle ilgili olarak öneri ve tekliflere açık olduğunu, din bilginlerinin gerekli gördüğü ekleme ve çıkartmaları yapabileceğini belirtmiştir.⁵¹

İbrahim Hilmi bu tercümenin de bir “heyet-i ilmiye” tarafından yapıldığını söylemesine karşın bu kişilerin isimlerini açıklamamıştır. İbrahim Hilmi önceki tercümelerinde de aynı taktiği uygulamıştı. Ancak tercümeleri yapanın bir Hristiyan Arap olduğunun ortaya çıkmasıyla büyük tepkiler toplamıştı. Ancak Hilmi Bey’ in yaptığı bu yenilik yine öncekiler gibi tepki toplamasına rağmen özünde halkın dini bilincini ve kültürünü arttırmaya yönelik düşünceler yatıyordu. Bunu bütün tercümelerde dile getiren Hilmi Bey iyi niyetinden kimsenin şüphe etmemesini, her ne yaptıysa çocuklar, gençler ve eğitim seviyesi her yönden düşük olan halk için yaptığını üstüne basa basa söylemiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki yayıncılık hayatı boyunca mali olarak zor durumlarla karşılaşan İbrahim Hilmi yaptığı işin ticari bir iş olduğunu çeşitli kereler dile getirmiş olması sebebiyle bu tercümelerin yayınında da ticari kaygılarla davranıp davranmadığı merak konusu olmuştur.

El-Kur’an El-Mushafuşşerif adlı tercüme çeşitli sebeplerle dönemin Diyanet İşleri Başkanlığı ve diğer ilgili kurumları tarafından inceleme altına alınmıştır. Bu kurumlar yeni Türk alfabesinin tahrif edildiği, tercümeyi meydana çıkaran heyetin kimlerden

⁵¹ Gez, age, s.138

oluştuğunun bilinmediği, Kur'an'ın tahrif edilmiş olduğu gibi iddialarla bu incelemeyi başlatmışlardır.

Gelişmelerden oldukça rahatsız olan İbrahim Hilmi bu tercümeyi anlatmak ve yayınlamaktaki amacını belirtmek üzere Mustafa Kemal'e bir mektup göndermiştir. Bu mektupta, eseri Mustafa Kemal'e de sunduğu ve kendisinin haberdar edildiği, amacının Arap olmayan ve Arapça'yı bilmeyen Müslümanlar için tilaveti kolay bir Kur'an yazmak olduğu, bununla beraber insanların yeni alfabeye ilgilerinin artacağını ve kabullenmelerinin kolaylaşacağını ifade etmiştir.⁵²

Resmî yollardan tercümesine yapılan takibata savunma mahiyetinde 04.06.1932 tarihinde Başvekalet Müsteşarı Kemal Bey'e bir mektup göndererek bu eserle yapmak istediklerini sıralamıştır. Bunları şu altı maddeyle ortaya koymuştur:

1. Kur'an-ı Kerim yeni harflerle katiyen basılamaz diyenlerin iddialarının doğru olmadığı sabit olmuştur.
2. Binlerce aileler, bhusus halk ve köylü sınıfı Kur'an'ın metnini okumayı daha mukaddes ve mübarek addettikleri için bunların bu yeni harflerle basılmış Kur'an'ı okumakla arzuları yerine gelmiştir.
3. Cumhuriyet hükümetimiz laik olmakla din aleyhtarı olmadığına en parlak misal Türkçe Kur'an-ı Kerim ve asıl metninin basılmış olması en büyük bir delil sayılabilir.
4. Sevgili Gazi Hazretlerinin ihdas buyurdıkları yeni harfler 14 milyonluk bir Türk kütlesinden çıkarak 300 milyonluk bir İslam alemine doğru yayılmaya başlıyor.

⁵² Gez, age, s. 139

5. Her türlü itiraz ve iftiralara rağmen kitabhanem tarafından basılan Kur'an-ı Kerim metninin üç aylık bir mesai ile ve tecvid kaidesi üzere tilaveti mümkündür.
6. Şayet bu nüshada ufak tefek hatalar varsa bunlarında derhal tashihi mümkündür.⁵³

İbrahim Hilmi'nin yayınlamış olduğu bu Kur'an kabul görmüş olacak ki 1936,1937 ve 1950 yıllarında olmak üzere üç baskı daha yapmıştır.

D. İSLAM DİNİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

İbrahim Hilmi'nin İslam Dini ile ilgili düşüncelerinin odağında, İslam Dünyasının o dönemdeki ilmi ve teknolojik geriliğinden kaynaklanan ve bu durumun nasıl ortadan kaldırılabileceğine ilişkin çözüm arayışları vardır. Çocukluk ve gençlik dönemi sıkıntılar içinde geçen İbrahim Hilmi uzun ve akademik denilebilecek bir eğitime sahip değildi. Çocukluk dönemi dini kültürünün kaynağı annesi olmuştur. Aileden edinilen bu bilgilerin yanında Beyazıd Camiinde Arapça dersleri okumuştur.⁵⁴ Hangi yaşta ve nerede olduğu bilinmemekle beraber, küçük yaşta hafızlık yaptığını⁵⁵ ancak Arapça'ya vukufiyet kesbedemediğini kendi ağzından, yayınladığı Kur'an-ı Kerim'in önsözünde⁵⁶ ifade etmiştir. Ama tüm bunlara rağmen kendisinde olan okuma merakı onu günlerce

⁵³ Gez, age, s.141

⁵⁴ Hilmi, *Fihris-i Umumi*, s.4

⁵⁵ Gez, *Bir Yayıncının Portresi*, s. 127

⁵⁶ *Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercümesi*, İstanbul 1344-1926, Maarif Matbaası

kütüphanelerde tutmaya yetmiştir. Bu itibardır ki yayıncılık hayatına “Kitaphane-i İslam” adıyla girmiş, ilerleyen dönemlerde içinde gerçekleştirmeyi hayal ettiği pek çok dini eseri neşretmeyi başarabilmiştir.

İbrahim Hilmi İslam Dünyasının ilim ve irfan yönünden ilerlemesinin diğer bütün sahalarda da ilerlemesine öncü olacağını düşünmüştür. Kitabhanesine “İslam” ismini koymasının tesadüfi olmadığını belirterek bunun amacını İslam Dünyasında fikri ve ilmi bir uyanışı sağlamak amacıyla Türkçe, Arapça ve Farsça eserler yayınlamak olduğunu belirtmiştir.⁵⁷ Görüldüğü kadarıyla onu Osmanlı Devletinde başlayan gerileme, Balkan yenilgileri ve İslam Dünyasındaki geri kalmışlık rahatsız etmiş ve yayıncılık mesleğinde ilk ele almaya gerek duyduğu konu haline gelmiştir.

Yayıncılığa bu alanda başlayan İbrahim Hilmi dönemin baskıları ve yasakları sebebiyle pek fazla İslami içerikli eser basamamıştır. II. Meşrutiyetin getirdiği özgürlük rüzgarları da henüz şartların olgunlaşmamış olması sebebiyle bu imkanı kendisine vermemiştir. Cumhuriyetin ilanı ile beraber daha özgür bir ortam oluşmuş, dini yayıncılık imkanı ortaya çıkabilmiştir.

İbrahim Hilmi’de dini duygu ve düşüncenin temelleri çok saf ve temiz duygularla örülmüş, samimi bir yaklaşımla dini düşüncelerini ortaya koymuştur. Dinin özünün insanlığı kurtaracak bütün özelliklere sahip olduğunu ancak dinden olmayan bir çok şeyin dinmiş gibi insanlara anlatılması neticesinde bu özelliğini kaybetmiş, hatta insanların daha cahil daha ilkel yaşamlarına sebep olmuştur.

⁵⁷ Hilmi, *Fihris-i Umumi*, s.4

Ona göre İslam Dini ortaya çıkışında, Hz. Peygamber zamanında her türlü aşırılıktan uzak, insanların ahlaki, uhrevi ve dünyevi bütün ihtiyaçlarını karşılayabilecek özelliklere sahip son din olmuştur. İbrahim Hilmi her fırsatta İslam Dininin sade ve basit olduğunu dile getirerek yaşamaya çok uygun bir dinin mensubu olduğunu övünerek ifade etmiştir. “Şüphesiz her din insanlara ahlak, fazilet ve mutluluğu öğretir. Özellikle İslamiyet bu yüce faziletleri daha yüksek bir dereceye taşımaktadır. Dinimiz gayet basit ve sadedir. Dünyevi ve uhrevi olarak bizi fenalıklardan koruyup, iyilik ve faziletlere yönlendiriyor.”⁵⁸ Sözleriyle bu görüşlerini ortaya koymuştur.

II. Meşrutiyetin getirdiği değişimle pek çok şeyde olduğu gibi dini düşüncede de toplumsal olarak bölünmeler ve yeniden inşa süreci başlamıştı. Bu dönemde yönünü Batıya dönen aydınlarımızın bir kısmı İslam Dinini Batılılaşma önünde bir engel sayarak Batılılaşmak için dinden taviz verilmesi gerektiğini, çünkü dini düşünceler mevcut oldukça bu sürecin tamamlanamayacağını düşünüyorlardı. Onlara göre Avrupa, dinin etkisinden kurtulduğu için Doğu medeniyetlerinden üstün bir duruma gelmişti. Osmanlı Devleti’ de eğer Avrupalılaşmak –batılılaşmak- istiyorsa tüm kurumlarıyla devleti ve sosyal hayatı Avrupa’nın gerisinde bırakan sebep olan dinin etkisinden uzaklaşmalıdır.

Bu dönemde ortaya çıkan diğer bir grup aydına göre ise İslam Dini yenileşmenin, ilerlemenin, uygar bir medeniyet oluşturma önünü tıkamıyordu. Çünkü Hristiyanlıktan uzaklaşan Avrupa’nın yükselmesinin sebebi kilisenin ve din adamlarının yenileşmesinin önünden kaldırılmasıdır. Ancak İslam, onlara göre yeniliklere açık bir

⁵⁸ İbrahim Hilmi, *Avrupalılaşmak*, s.33

dindi. Bu sebeple Batılılaşmak için dinimizden vazgeçmemiz gerekmiyordu. Ayrıca İslam, tarih boyunca en ileri medeniyetleri oluşturarak bu özelliğini kanıtlamıştı. Bütün bunlara rağmen İslam Dini özündeki saflığı kaybetmiş, oluşturduğu kurumlar işlemez hale gelmiş, insanlar dinden zannettikleri hurafelere din gibi bakmaya başlamışlar, eğitim kurumları cahil din adamlarının elinde şerhçilik ve haşiyecilik yapmaya terkedilmiştir. Eğer İslam'ın özüne yani Kur'an-ı Kerim'in mesajı ve Hz. Peygamberin öğretilerine zamanın şartları göz önünde bulundurularak bakılacak olursa, çağdaş hükümler dine aykırı olmadan elbette konulabilirdi. Çünkü "Zamanın değişmesiyle hükümlerde değişebilir" diyen, "İlim Çin'de de olsa alın" diyen, sürekli düşünmeye ve araştırmaya teşvik eden din İslam Diniydi. Bu görüşte olan aydınlar Batının ilmini ve fennini almayı, devlet yönetimi, ekonomik, askeri ve diğer sosyal kurumlarda batının ileri teknik ve yöntemlerini kullanmak gerektiğini belirtmişler, kültürel ve örfi alanda, dini anlayışta ve yaşayışta kendi değerlerimizi sürdürmemiz gerektiğini ifade etmişlerdir.

Batılılaşmayı ikinci gurup aydınlar gibi anlayan İbrahim Hilmi İslam Dininin özü itibarıyla saf ve yaşanılabilir olduğunu ifade ederek, Avrupalılaşmanın Hristiyanlaşmak olmadığını ifade etmiştir. "Çağın gerekleri ve gelişmeleri ile şekil ve kıyafetimiz, düşünce ve duygu tarzımız, şahsiyet ve ruh eğitimimiz tamamen değişebilir. Fakat iki esaslı şeyimiz vardır ki, onlar kesinlikle değişmeyecektir; kalp ve imanımız. Avrupalılaşmakta ne dereceye varırsak varalım, adet ve geleneklerimizden ne kadar uzaklaşırsak uzaklaşalım, yalnız iki şeyde sonsuza kadar kararlı kalacağız ki; o da milliyet duygumuzla dinimizdir. Biz ve bizden sonraki gelecek insanlar, daima milliyetiyle övünecek, Müslümanlığıyla iftihar edecektir."⁵⁹ Ona göre bu değerler

⁵⁹ Hilmi, *age*, s.187

toplumumuza o derece yerleşmiştir ki, bu unsurlar olmadan Türklerin bir millet olmasından bahsedemeyiz.

Türkler Avrupalılaşarak bütün alanlarda kalkınmış olsa dahi, bütün kurumlarıyla, devletiyle ve milletiyle ulaşabileceği en son hedefe ulaşsa bile, İbrahim Hilmi'ye göre Kur'an'ın nuruna ve Hz. Peygamberin öğretilerine muhtaçtır. Bunu şu sözleriyle çarpıcı bir şekilde ortaya koymuştur: "Bugün kendimizi Almanya ve Birleşik Amerika gibi medeniyetteki ilerlemelerin en son hedefine varmış farz edelim. Artık servet ve kuvvete sahip olma zaferinin yüce takımı dikiyoruz. Şan ve şerefın övünç tacıyla dolu olarak sevinçle ve iftiharla bu yüce takım altından geçiyoruz. Mesut ve bahtiyar mıyız? Hayır, nice şahsi hırsların, bencilliklerin, ikbal emellerinin esaretinde güçsüz ve ıstırap içindeyiz. Maddi mutluluklarla duygusal ve manevi ihtiyaçlarımızı tatmin edemeyen bedbahtlarız. Bedenimizin zevkleri acı bir ateşle ruhumuzun sefaletine tercümandır. İşte bu vakit ilahî bir ilham bedbaht ruhumuza rahatlık verecek, ümitsiz kalplerimize teselli bahşederek hidayet yolunu açar. Dünyevi zevklerle katılaşmış kalplerimize, madde ile dolmuş fikirlerimize bir ruhanî gıda ihsan eder. Aklımızın feraseti bize derhal bu manevi gıdanın Kur'an'ın hükümlerinde odaklaştığını anlatır ve bizi Hz. Peygamberin açtığı hakikat ve kurtuluş yolunu takibe mecbur eder."⁶⁰

İbrahim Hilmi Avrupalılaşmanın Türkleri inançsızlığa ve kültürel uzaklaşmaya itmeyeceğini, aksine taassuptan ve dogulu anlayıştan uzaklaşarak daha duru değerlendirmeler yapabilecek bir seviyeye getireceğini düşünmektedir. O pek çok Avrupa ülkesini dolaşmış, bir çok tecrübeler edinmiş ve bunun neticesinde şunları söylemiştir:

⁶⁰ Hilmi, age, s.188

“Avrupalılaşmayı hiçbir zaman dinimize zıt bulmadım. Yirmi beş yıldır hemen bütün hayatım Hristiyanlar arasında geçtiği ve Avrupa’da seyahatler yaptığım halde Hristiyanlığa ne dost ne de düşman oldum. Dinimin inançlarından hiçbir şey kaybetmedim. Doğrusu taassubum gevşedi. Fakat bunun yerine daha saf ve daha samimi hisler duymaya başladım. Daha önceleri bir yığın kuvvetli tembih ve korkunun etkisiyle sevdiğim dinimi, bugün daha hür, daha nezih duygularla seviyorum.”⁶¹ Avrupalılaşmanın dini anlayışında böyle bir değişim yaptığını söyleyen İbrahim Hilmi bu değişimi gerçekleştiren sebebi Avrupa’nın nesinden etkilenecek bu hale getirdiğini yeterince somut ortaya koymamıştır.

İbrahim Hilmi Kur’an’ı Müslümanları içinde bulundukları durumdan kurtaracak yegane dini dayanak olarak görmüş, hatta yayıncılık hayatı boyunca Türkçe mealler yayınlamaya bu işi Türkiye’den başlatmaya çalışmıştır. Kur’an ile yaşanan hayat mutluluk, Kur’an’sız hayat hüsrandır görüşündedir. “Kur’an-ı Kerim, erkek ve kadın Müslümanların tamamının kurtuluşlarının ve selamete ulaşmalarının, kalpleri iman nuru ile aydınlanmış mü’minlerin hidayet ve sevinçlerine kefil olduğu için bu kutsal kitabın mutluluk veren yüce hükümlerinden uzaklaşma, hüsrana ve kargaşaya davet eden felaketlerin ve perişanlığın nedenidir.”⁶² diyerek bu düşüncelerini dile getirmiştir. İnsanların Kur’an’a bu derece muhtaç olduklarını belirttikten sonra bir açılım getirerek bazı uyarılarda bulunmayı da ihmal etmemiştir. Ona göre bir hata yapılmış, Kur’an’ın sadece ibadete yönelik emirlerine uyulmuş, düşünmeye, araştırmaya, ilime ve felsefeye yönelten, ahlak kurallarını ortaya koyan ayetler pek fazla dile getirilmemiştir. Ayrıca hayatımızın her ayrıntısını, en basit hareketlerimizi Kur’an’a uygulamaya kalkarsak

⁶¹Hilmi, age, s.187

⁶²Hilmi, age, s.154

hataya düşeriz. Çünkü karşılaşılan her durum ya da sıkıntıda, sosyal ya da bireysel en basit olaylarda Kur'an'dan hüküm aramak doğru olmadığı gibi O'nun ulviyet ve kutsallığına yakışmayacaktır.

İbrahim Hilmi Hz. Peygamber ile ilgili şeyler söylerken sürekli ta'zim ve hürmetle bahsetmiş, insanlığa iyi bir örnek ve müthiş bir insan olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Hz. Peygamber, Allah'ın resulü ve son peygamberi, İslam'ın tebliğcisi, hakikat ve kurtuluş yolunun rehberi, insanlığın eğitim rehberi ve bütün insanların bir gün iman edecekleri hakikatleri ortaya koyan kişidir.

İbrahim Hilmi insanlığın örnek almak için bütün özellikleri Hz. Peygamberde bulabileceğini, içine düşülen bu kötü durumdan bu şekilde kurtulabileceğini ifade eder. Hz. Muhammed, bir tarafta İslam'ı tebliğ ederken diğer taraftan ticaretle meşgul oluyor, kendi işlerini bizzat kendisi görüyor, ümmetin dertleriyle ilgileniyor, muharebe meydanlarında bulunuyor, şehit olanların yetimlerini ziyaret ediyor ve harikulade bir çalışma içinde zamanını geçiriyordu.⁶³ Bu yönüyle O, hayatının hiçbir saatini boş, rehavet içinde geçirmemiştir. İbrahim Hilmi Osmanlı Devleti'nin son dönemdeki yenilgileri ile millete çöken ümitsizlik ve bunun getirdiği tembelliğin İslam ve Müslümanlıkla bağdaşmadığını Hz. Peygamberin hayatından verdiği bu örneklerle Müslüman'ın aslında çalışması gerektiğini ortaya koymuştur.

Osmanlı'nın son dönemindeki sosyal hayatı ve aile hayatını sürekli eleştiren İbrahim Hilmi, bunun İslam'da böyle olmadığını yine Hz. Peygamber dönemine atıfla ortaya

⁶³ İbrahim Hilmi, *Milletin Hataları-Felaketlerimizin Esbabı*, 1328, s.10-11

koymuştur. Kadınlar Asr-ı Saadette daha rahat ve sosyal hayatın içinde daha fazla görünüyordu. Mutaassıp ve cahil din adamları bu gerçekleri insanlardan saklayarak dini yozlaştırmışlardır.⁶⁴ Bütün eserlerinde bu konuya değinen İbrahim Hilmi, insanların Hz. Peygamberi tanıdıkça daha medeni olacaklarını, O'nu örnek aldıkça daha temiz ve saf duygularla dinlerine bağlanacaklarına inandığını, eğer Müslümanlar daha iyi bir hayat ve daha mutlu günler istiyorlarsa Hz. Muhammed'i örnek almalılar düşüncesindedir.

E. KADIN VE AİLE

a. TOPLUMSAL HAYATTA KADIN

Osmanlı toplumunda kadının konumunu dini, örfi, coğrafi vb. etkenler belirlemekteydi. İbrahim Bey'e göre; kadın, yukarıda sayılan unsurlar bahane edilerek toplumdan tecrit edilmiş, sadece belirli alanlarda etkinliklerini sürdürmelerine imkan tanınmıştır. Bütün bu engellerin aslında suni olduğunu ve gerek İslami tarzın gerekse Türk örfünün kadına daha farklı özgürlükler verdiğini ifade etmiştir.

İbrahim Hilmi'ye göre İslam, kendinden önceki pek çok iptidailiğe son vermiştir. İslam'ın gelişiyle Arapların toplumsal hayatında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bu değişimi sosyal hayatın her alanında görmek mümkün olmuştur.

Hız. Peygamber bu değişime aile hayatını düzelterek ve değiştirerek başlamıştır. Aileye karşı olan temel tehlikeleri yasaklayarak önlemler almıştır. Yine Hız. Peygamberin

⁶⁴Hilmi, *Avrupalılaşmak*, s. 42

emri ile kadın erkek münasebetlerinde farklılaşmalar yaşanmıştır. İslam'dan önce toplunda kadınlara karşı bir laubalilik vardı. Kadınlar iffet ve ismet hususunda lakayt idiler ve son derece açık idiler.⁶⁵

İslam'la beraber kadınların ahlak ve fazilet sahibi birer insan olmaları, toplumda saygın bir konuma getirilmeleri sağlanmıştır. Tesettüre önem verilmiş, bu suretle zamanın toplumunda kadınların istismar edilmelerinin önüne geçilmiştir. Kadınların evlerindeki konuklarıyla ilişkileri düzenlenmiş, haremlik-selamlık derecesinde olmayan bir hicap sağlanmıştır.

Kadınlar o zaman rahatlıkla çarşıda dolaşabilirler, işlerini görebilirler, ticaret yapabilirler, erkekler arasında rahatça dolaşabilirler, ibadet için camiye gidebilirlerdi. Bütün cemiyetlerde eşlerinin yanında yer alabilirler, savaşlara katılır su ve erzak taşıyıp, yaralıları tedavi ederlerdi.⁶⁶

İlerleyen dönemlerde İslam'ın farklı kültürlerle karşılaşması ve geniş coğrafyalara yayılması toplumsal hayatta farklılıklar ortaya çıkarmış ve İslam toplumunu değiştirmiştir. Bu değişim kıyafetlere pek fazla etki etmemekle beraber sosyal hayatta önemli değişiklikler yapmıştır. İbrahim Hilmi'ye göre İran ve Bizans adetleri Müslümanları daha çok etkilemiştir. Bu iki medeniyetin etkisiyle kadın-erkek arasındaki münasebet zayıflamıştır. Özellikle II. Velid zamanında kadınların toplumsal hayattan uzaklaşmaları hızlanmıştır.

⁶⁵ Hilmi, *Milletin Hataları*, s.42

⁶⁶ Hilmi, *age*, s.42

İslam'ın doğuşundaki kadın-erkek ilişkilerine işaret eden İbrahim Hilmi bunu şu sözlerle açıklamıştır. "...İslamiyet'in başında hürriyet-i nisvan (kadın hürriyeti) tamamen mahfuzdu. Kadınların mevkii yüksekti. Erkekler pek çok hususatta kadına hürmet eder, onu hayatının müsavi bir şeriki ve kıymettar bir çiçeği addeyleydi."⁶⁷

Dönemin Osmanlı toplumunda ise kadın, kadri ve kıymeti bilinmeyen ve kadınlığına saygı gösterilmeyen bir konuma gelmiştir. İslam'ın başında elde ettiği haklarını yitirmiş, bu hakları kullanmaktan yoksun ve toplumda hürmet görmek yerine horlanan bir yere itilmiştir.

Kadınlarla erkeklerin birliktelik duygusu bozulmuştur. Kadın ve erkek toplumda ayrı ayrı gezmeye, ayrı yaşamaya, ayrı hissetmeye başlamıştır. Kadın ailede aşağı seviyelere itilmiştir. Ailede olması gereken karşılıklı sevgi ve saygı hisleri yok olmuş, bu da ailede bir keşmekeşe, yetişen nesillerin bozulmasına ve toplumsal hayatın temelinden sarsılmasına neden olmuştur. Kadınlar üzerinde Yahudilerden, Bizanslılardan ve İran'dan geçen ve İslam'da olmayan hükümlerle aşırı örtünmeleri için baskı oluşturulmuştur.⁶⁸

İbrahim Hilmi toplumun Avrupalılaşması gerektiği gibi kadınlarımızın da Avrupalılaşması gerektiği düşüncesindedir. Ailedeki konumundan, çarşıda dolaşmasına, eğitimini yükseltmesinden, giyim-kuşamına kadar varan geniş bir hayat alanında kadınlar Avrupalı gibi olmalıdır. Ancak aile hayatında kadının özgür olması bazı olumsuzlukları beraberinde getirecektir. Aşırı derecede kadının özgürlüğü, ahlaki zaafıya düşmesine sebep olabilir. Ama kadının toplumda daha güçlü ve daha etkin bir konuma gelmesi

⁶⁷ Hilmi, *age*, s.42

⁶⁸ Hilmi, *Avrupalılaşmak*, s.78,79

isteniyorsa bu tip olumsuzlukları kabullenmek gerekmektedir. Çünkü bir toplumda her zaman iyi ve kötü beraber varolmuştur. Önemli olan iyilikleri daha üst seviyelere çıkarabilmektir.⁶⁹

Kadınların Avrupalılaşması aynı zamanda İslam kadınlarını Batı kadınları gibi çalıştırmak demektir. Avrupa'da hayatın her alanında çalışan kadın görmek mümkündür. Bizde ise kadınlar daha az çalışmaktadır. Sadece evinde hayat şansı verilen kadınlara hayatın diğer alanlarında da varlık gösterme imkanı verilmelidir. Batıda madenlerde, demir ocaklarında, makine başlarında bile kadınlar görmek mümkün iken bizde bu tip manzaralar yaşanmamaktadır.⁷⁰

İbrahim Bey, kadınların bu hakları erkeklerin vermesini beklemeden kendilerinin almasını bilmeleri gerektiğini ifade eder. Kadınlar bu hakları eğitimle, bilgiyle ve her alanda çalışmayla elde edebilirler. Çalışma hakları ve özgürlükleri elde etmenin ahlaksız olmayı gerektirmediğini söyleyerek şunları ekler: “Kadınlarımızın aile hayatında bir yer kazanmaları açık-saçık gezmeleri demek değildir. Avrupalı olmak demek bütün kafe ve barlarda, konserlerde bacak kaldırıp oynaması, kağıthanede arabalar ve kayıklar içinde erkeklerle sevişmesi, ötekine berikine metres olup yaşaması demek değildir. Bu Avrupa medeniyetinin kötü tarafıdır. Bunun da toplumumuza nüfuz etmesi, asla arzu edilen bir şey değildir. Dini eğitime, kadınlıklarına ve ahlaklarına tamamen sahip bulunmalı, iffet ve namuslarının görüntüsü yüzlerini örten peçeleri değil, kişilikleri, terbiyeleri ve asillikleri olmalıdır.”⁷¹

⁶⁹ Hilmi, age , s.83

⁷⁰ Hilmi, age, s.89-90

⁷¹ Hilmi, age, s.93-94

İbrahim Hilmi kadının toplumsal hayata dahil olmamasının nedenini örtünmelerinde görenlerin, kadınların ruh hallerini, fikri ve ahlaki seviyelerini göz önünde bulundurmamakla yanlış yaptıklarını ifade eder. Bunun nedeni ona göre örtünmek değil, kadınların ve erkeklerin bir arada olmamasıdır. Kadın-erkek arasında bu kadar ayrılık ve yabancılaşma olmasını kadını toplumsal hayatın dışında bırakmaktadır. Kadın bu alana çekilecekse bu ayrılık aradan kaldırılmalıdır.

Allah insanları yaratırken bu kadar ayrı yaratmamış ve yabancılaştırmamıştır. Bu yüzden birbirleriyle evlenecek iki kişinin hayatlarının sonuna kadar birlikte yaşamaya başlayacakları nikaha kadar birbirlerini görmemeleri ve konuşup anlaşmamaları kabul edilemez. Ayrıca yaşanan tecrübelerin öğrettiği şey, kadının sınıksız korunması ahlaksızlığın yayılmasını engellemektedir.⁷²

“Artık kadına İslamiyet’in ilk dönemlerinde verdiği önemli mevkiyi, bugünkü Avrupa kadınlarının sahip olduğu hakları tanımalıyız ve onu evine mutlak hakim kılmalıyız. Erkek karısı ile birlikte gzmeli, yemeli, çalışmalıdır. Ayrı bir harem hayatı kalkmalıdır. Mümkün olduğu kadar kadın erkek bir arada yaşamayı gerçekleştirmeliyiz. Bu birliktelik kadınların zihinsel ve toplumsal eğitimlerinin gelişmesine önemli derecede yardımcı olacaktır.”⁷³ Bu cümlelerle İbrahim Hilmi bu sorunun birliktelikle aşılabacağı inancını teyit etmektedir.

b. İBRAHİM HİLMİ’NİN ÖRNEK AİLE PROFİLİ

⁷²Hilmi, *age*, s.84

⁷³Hilmi, *age*, s.91

Aile toplumun çekirdeğini oluşturmaktadır. Ailede meydana gelen değişimler iyi ya da kötü yönde toplumu direkt olarak etkileyebilmektedir. İbrahim Hilmi Osmanlı toplumu aile tipinde biraz farklılıklar yaparak biraz geleneksel, biraz modern; hem alaturka hem alafranga özellikler taşıyan bir aile prototipi ortaya koymuştur. Bu aileleri kısaca iki şekilde şöyle tanımlamıştır:

I. Tip Aile

Orta derecede bir gelire ve belirli bir bütçeye sahip bir aile düşününüz. Büyük bir apartmanda ya da Erenköy’de küçük bir köşkte oturuyor. Yaşlı bir anne ve baba, genç bir kadın, temiz ve düzgün giyimli bir erkek, üç çocuk ve bir hizmetçiden oluşan bu ailenin tabii ki bazı akraba ve yakınları da vardır.

Genç erkek iyi eğitilmiş, zeki ve bilgili, girişimci ve cesur. Gündüz resmi bir görevde çalışıyor. Gece ise gazetelerini, kitaplarını okuyor. Her sabah erkenden kalkıyor, duş alıyor, tıraş oluyor, yaka ve kolalarını değiştiriyor, iç çamaşırları ve gömlekleri tertemiz, ütülenmiş elbiselerini giyiyor ve yemek odasına geçiyor. Çocukları kalkmış, anneleri de temizce taranmış, baba ve annesi de sade bir şekilde giyinmişler. Beyaz örtülü bir masanın etrafına toplanıyorlar. Sabah kahvaltısını sütlü kahve ve çikolata ile yapıyorlar... Derken genç adam anne ve babasının elinden, çocuklarının yanaklarından öpüp, eşine de tatlı bir buse kondurarak şen ve sevinç içinde çıkıyor. Her gün belirli bir saatte çalıştığı yere gidiyor. Öğle vaktine kadar durmadan çalışıyor. Bir saat süren öğle yemeğini temiz bir lokantada geçiriyor, yine dairesine dönüp akşama kadar çalışıyor. Akşam olunca belli bir saatte evine dönüyor. Çocukları onu kapıda karşıyor, aralarında aynı sevinç

gösterileri geçiyor. Güzel bir şekilde düzenlenmiş yemek odasında geniş bir masanın etrafında yine aile bireyleri toplanıyor. Herkesin çatalı, bıçağı, tabakları ayrı. Kesinlikle bir tabaktan karışık bir şekilde yemek yenmiyor. Bir bardaktan iki kişi su içmiyor. Masanın üzerinde kristal bir çiçeklik, rengarenk güzel menekşelerle donatılmış. Beyaz bir önlük takmış olan hizmetçi kız sürekli hizmet ediyor. Saçları taralı, sade bir bluz giymiş, sevimli ve genç kadın çocuklara bazı fıkralar anlatıyor. Çocuk, genç ve yaşlı insanlardan oluşmuş bu aile, büyük bir iştahla yemek yiyorlar. Yatsı ezanı okunuyor. İhtiyar dede ve nine namazlarını kılıyorlar. Sonra hanımefendi piyano başına geçiyor ve bazı milli ve vatani parçalar çalıyor. Çocuklar sevinerek müziği dinliyorlar. Yatılacağı zaman genç anne çocuklarına Kur'an'dan bir sure okutuyor. Onların kalbini ilahi sevgi ile doldurarak dini terbiyelerini güçlendiriyor, sonra onları temiz bir yatağa yatırıyor.

İhtiyar dede zamanında ticaretle uğraşmış, biraz servet edinmiş. Şimdi evladının yanında mutlu bir şekilde yaşıyor. Her gün gazetesini merakla okuyor, memleketin durumundan haberdar olmak istiyor. Köyde bulunduğu zaman ise bahçeleriyle meşgul olmak istiyor.

Bu mutluluk yuvasında düzensizlik, geçimsizlik, taassup belirtileri kesinlikle görülüyor. İsraf hiç yok. Tasarrufa son derece riayet var. Yıllarca kapılarına alacaklı gelmemiş. Bütün ev halkı hatta hizmetçi bile okuyup yazıyor. Genç kadın Fransızca bile biliyor. Aşırı derecede örtünmesi de yok. Akraba ve yakınlar içinde edebe uygun bir şekilde serbest davranma hakim. Cuma günleri erkek ve kadın hep beraber gezmeye gidiyorlar. Çocuklar düzgün bir şekilde okula gönderiliyor. Gayrimüslim çocukları gibi

temiz ve sağlıklı giydiriliyorlar. Bazı geceler annesinin yanına dizilerek resimli kitapların sayfalarını karıştırıyorlar, annelerinin hikayesini dinliyorlar.

.....

İşte bir hayat ki refah ve mutluluk içinde geçiyor, evinde her tarafında aşk ve sevgi hakim. Erkek bütün refahını, eğlencesini, mutluluğunu yalnız evde arıyor. İçkiyi kesinlikle ağzına almıyor, kahveye hiç gitmiyor. Kadının ise bir erkeğe yan gözle bile baktığı yok.

Çoğunlukla ailenin bir arada namaz kıldığı da oluyor. Din, ahlak ve terbiye olanca saflığı ve samimiyeti ile bu aileyi kucağına almış.

II. Tip Aile

İstanbul'un dar ve sıkışık sokaklarında saçakları komşuların saçakları ile birbirine girmiş olan ahşap ve basık bir evde oturuluyor.... Güneş girmeyen evin bahçesinde Huda-i nabit bir iki ağaçtan başka bir şey görünmemekte.... Ailenin bu bahçeden yararlanması sadece çamaşır sermekle sınırlı. Bu aile de birkaç kişiden oluşmakta. Bir kız bir erkek çocuk mahalle mektebine gidiyor. Ayaklarında şapıtık bir takunya, mendile sarılmış yiyecekler, hay-huy sokağa çıkıyorlar. Okudukları da pek basit şeyler. Hiç düşünceyi geliştirmeyen kitaplar. Zaten hoca efendinin de hiçbir şeyden haberi yok. Okul, çitlembik ve servi ağaçlarının içine gömülmüş, küçük bir cami ile bitişik ve mezarlık kenarında.

Çocuklar okuldan geliyor, mahallenin toz ve duman içinde kalmış sokağına dalıyorlar, oynuyorlar, birbirlerine bol küfür savurarak, edepsizce şakalaşarak, kaydırak,

köşe kapmaca, tulumba kaldırma oyunlarına daldıyorlar. Arada sırada sokaktan geçen bir ihtiyara, turşucuya, ekmekçinin eşeğine de sataşıyorlar. Üst-baş perişan, el-yüz simsiyah, kan-ter içinde evin tokmağını çalarak taşlık ve topraklık içinde kendilerini atıyorlar. Pis ellerine geçirdikleri bir dilim ekmeği ısıtıp duruyorlar. Hırçın annesi haykırıyor, bedduaya başlıyor, bir iki tokatta yapıştırmaktan çekinmeyerek, akşama kadar çene çalarak geçirdiği zamanı şimdi yemek yaparak telafi etmeye çalışıyor.

Akşam olmuş, sofraya kurulmuş, bey babayı bekliyorlar. Gece alaturka saat bir, gelen giden yok. Kocasını işinden çıkmış, arkadaşları ile meyhaneye uğramış, rakısını içiyor, mezesini yiyor. Ya da içki içmiyor doğrudan evine geliyor, yukarı çıkıyor, hazırlanan yemeğe oturuyor. Sofra küçük bir iskemle üzerine oturtulmuş geniş bir siniden ibaret. Yaşlı dede ve valide çoluk çocuk sininin etrafına dizilmiş. Bir kap yemek yeniyor, on kişi aynı bardaktan içiyor.... Ağır bir yükten kurtulmuş gibi sofradan kalkıyorlar. Ya sedire ya yere yerleştirilmiş küçük minderlere çöküyorlar. Sohbet başlıyor. Kadın, kayınvalide artık mahallenin günlük ayrıntılı olaylarını anlatmaya başlıyor..... Çocuklar bir tarafa sinmiş uyukluyor, kocası aylıkların çıkmamasından ya da işlerin kötü gidişinden bahsediyor.... Gece yarısı yaklaşıyor, yük dolabından yataklar çıkartılıyor, yere seriliyor, uykuya daldıyorlar. Sabah kalktıklarında şöyle bir acı kahve ve çayla keyif çatılıyor, hareketsiz olarak uzun müddet sedirde oturuluyor. Öğlene doğru iş başına gidiliyor. Erkeğin elbisesi çoğu kez altı ayda bir ütüleniyor. Bazen da on beş günde bir tıraş olunur.... Karı-koca beraber bir yere gitmezler... İbadetini aklı ile bilinçli olarak değil, bir ilahi emir olarak bildiği için yapar, çoğu kez de ihmal eder, cahil olduğu için hikayelere, hurafelere inanır. Hastalığını, çocukların haylazlığını ve yaramazlığını tutsu ile, nazar ile tedavi etmeye çalışır. Gulyabani ve peri hikayeleri ile, bazen hatırı sayılır değnek darbesi

ile çocuklar korkutularak terbiye edilir. Devrimlerden, savaşlardan ileri gelen felaketler cilve-i rabbani olarak telakki edilir, nedenleri araştırılmaz..... Karı- koca, kayınpeder ve valide, erkek ve kız çocuklar kayıtsız, sorumsuz bir hayat içinde her şeyle yetinerek yaşayıp giderler, hesaplı, tutumlu yaşam söz konusu değildir. Evin bütçesi falan yoktur, yarın hiç düşünülmez, ne bulunursa onunla yetinilir... Eve gelen misafirlerle erkek erkekle, kadın kadınla konuşur, bunların bir arada bulunması kesinlikle hoş görülmez. Bunun için bir ailenin çeşitli fertleri arasında önemli bir soyutlanma görülmektedir. Tabii ki bu bölünmüş, soyutlanmış, bireysel yaşam şekli, bir arada toplumsal hayat yaşamayı kabul etmez. Herkes birbirine yabancı gibi yaşar. Bu yabancılık devlet kademesinde bile görülür.⁷⁴

Batılılaşmanın ekonomik olarak da rahatlama manasına geldiği o dönemde ailelerin de gelir seviyeleri yüzlerini Doğuya yada Batıya çevirmelerinde önemli konuma sahip olmuştur. Kişilerin ve ailelerin toplumda bir yer edinebilmeleri, kendileri gibi düşünen, kendileri gibi yaşayan guruplarla kaynaşmalarını gerekli kılmaktaydı. Bunun neticesi olarak da iki anlayış arasında sadece zihniyet farkı değil, kalın bir duvar oluşturabilecek pek çok etken rol oynamaktadır. Dolayısıyla diğer bir guruba katılmaya karar vermek, uzun bir süreç olduğu kadar kalın duvarları yıkmaya da karar vermeyi gerektiriyordu.

İbrahim Hilmi'nin doğulu hayat tarzında gördüğü ve en çok eleştirdiği özellikler tembellik, uyuşukluk, toplumsal hayatın durağanlığı, kadercilik ve yaşam tarzının iptidailiği olmuştur. Anadolu'da, Arap Ülkelerinde ve diğer doğu memleketlerindeki

⁷⁴Hilmi, age, s.77

hayatın bu tarzı aşamadığı, medeni ve çağdaş standardı yakalayamadığını ısrarla ifade etmiştir.

Aile medeniyetin esası, ilerleme ve kuvvetin temelidir. Toplumsal, ekonomik ve siyasi acziyetin sebebi aile hayatının kötü oluşundan kaynaklanmaktadır. Aile hayatımız düzelmedikçe, Avrupalılaşmadıkça, ne milli servetimiz, ne düzenli ordumuz, ne de egemenliğimiz olur. Ancak zamanın toplumsal şartları Avrupa ile yarışa girecek durumda değildir.

“Aile hayatımız, toplumsal yaşam şartlarını biran önce medeniyetin emrine vererek, Avrupa usul ve medeni hayatını dinimizin özüne ve milletimizin iyi geleneklerine göre değişime, uyarlamaya girişerek yeni bir hayata atılmalıyız.”⁷⁵

İbrahim Hilmi’ye göre bu aile tiplerinden birincisi Avrupalılaşmış, muasırlaşmış örnek aile tipidir. İkincisi ise Doğulu anlayışın etkisinden kurtulamamış, bu anlayışı hayatlarının bütününe yayarak iptidai bir tarza dönüştürmüşlerdir.

İbrahim Bey’in bu iki aile tipinin temelinde Avrupa’nın ve Batının bireyden topluma ve hatta devletin tüm kademelerine kadar uzanan ilerlemiş olduğu ön kabulü yatmaktadır. İbrahim Hilmi’ye göre bu ilerleme şüphesiz sorgulanmadan tamamen kabul edilecek bir örneğe sahip değildir. Yani Doğu tarzı hayatın tümü kötü olarak değerlendirilemezken, Batı tarzı hayatın da tümü iyi sayılamaz. Her ikisinde de kabul edilebilecek ve reddedilebilecek yönler vardır.

⁷⁵Hilmi, age, s. 77

Özellikle geleneksel Osmanlı aile hayatı hem aileyi hem de toplumu ayakta tutan bazı dinamikleri barındırmaktaydı. Osmanlı adab-ı muaşeret, İslam'ın getirdiği erdem, ahlak, aile bireyleri arasındaki saygı ve sevgi bu tip ailenin temelleriydi. İbrahim Bey'in Avrupalılaştırmış aile tipinde bu özellikler tamamen dışlanmamış, etkinliğini korumuştur. Ailenin zaman zaman beraber ibadet etmesi, büyüklerin sürekli bu alışkanlıklarını sürdürmesi, annenin ibadet ve iman hislerini arttırmak, ilahi sevgiyi kalplerine yerleştirmek için çocuklara yatarken Kur'an'dan sureler okutması, çocuk, ana-baba ve aile büyüklerinden oluşan üç kuşağın beraberce yaşaması, bireylerin birbirine olan saygı ve sevgisi geleneksel Osmanlı ailesinden kalan özellikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ailede dine körü körüne bir bağlılık değil, akla ve düşünceye önem veren ve bu bilgileri işleyen bir zihniyet hakimdir.

Ailelerin çocuk eğitimi ve gelişimi konusundaki yaklaşımları da farklılık göstermektedir. Birinci ailede ebeveyn eğitilmiş ve bilinçli olduğu gibi çocuklara yaklaşımı ve yetiştirme tarzı da olumludur. Çocukların ruhsal ve bedensel gelişimleri gayet bilinçli bir şekilde takip edilerek bu yönde eğitim verilmektedir. Bu ailede dini eğitim de ihmal edilmeden kritik zamanlarda çocuklara gerekli bilgiler verilmektedir. İkinci ailenin eğitim düzeyi düşük ama çocukları da aynı yolda devam etmektedir. Gidilen mahalle mektebi ciddi

bir eğitim vermemekte ve eğitime uygun fiziki şartları taşımamaktadır. Bununla beraber ailede de çocuklar ihmal edilmekte, mutsuz bir ortamda gelişigüzel büyümektedirler. Verilen bilgiler akla uygun olmayan safsatalarla doludur. Aile çocuğa gerektiğinde dayak atmaktan da geri durmamaktadır.

Doğu tipi ailede geleneksel motiflerin görülmesine karşın bir karmaşa ve düzensizlik hakimdir. Yaşanılan bu karmaşa ve kaygısızlık öyle yoğundur ki din ve geleneklerle oluşturulan Osmanlılığı gölgede bırakmaktadır. Bu ailede, fikri gelişime önem verilmemekte, milli ve vatani duygular sönük, dini duygular hurafeler ve taassupla örülüdür. Dolayısıyla dini düşüncede akla ve bilince dayalı olmayan bir tutum hakimdir.

İbrahim Hilmi'ye göre bir aile veya toplum ne kadar dindar, erdemli ve geleneklerine bağlı olursa olsun çalışma ve mücadeleden yoksun ise tasarruf ve sağlam bütçesi yoksa felaketlere maruz kalacaktır. Onun tanımladığı ikinci tip ailede bu anlayış baskındır.⁷⁶

Bu aile tipleri arasındaki en temel farklardan birisi de gelir düzeyleri ve ekonomik refahlarıdır. Günümüz dünyasında olduğu gibi o zaman da gelir düzeyleri insanların yaşam kalitesini bireysel ve toplumsal refahın temelini etkileyen konumda idi.

c. GENÇLER

İbrahim Hilmi, gençleri milletin “ümid-i istikbali” olarak görür. Millet, geleceğe dönük ümitlerini gerçekleştirecek, eski ve köhneleşmiş adetleri yıkacak, zamana uygun bir hayat standardı yakalayacak ve bunu bir inkılap ruhu içinde gerçekleştirecek kişileri gençler ve genç fikirli insanlardan beklemektedir.⁷⁷ Bir milletin en cesur, en fedakar ve en seçkinleri gençler olmalıdır. Ancak gençler kendilerini idareden bile aciz, eğitim

⁷⁶ Hilmi, *age*, s. 72

⁷⁷ Hilmi, *Milletin Hataları*, s. 60

seviyeleri düşük, milli hislerden uzak, günlük yaşayan kişilerden oluşan bir görüntüdürler.

İbrahim Hilmi, dönemin gençliğini farklı özellikleri bulunan birkaç sınıfa ayırmıştır. Bu ayırımı eğitim seviyeleri, sosyal statüleri ve iş hayatlarını göz önünde bulundurarak yapmıştır.

Birinci kısım gençler; az bir eğitim almıştır. Vatan ve gelecek hakkında pek fazla düşünmezler. İyi bir meslek edinmemiş olan bu gençler günlük bulup günlük yemeye alışmış bir hayat yaşarlar. Bunların pek çoğu külhanbeyi olarak gençliğini harcar vaziyettedir. Bu gençlerde milli ve şahsi terbiye de olmadığı için memleket bunlardan zarar görmüştür.

İkinci kısım gençler; oldukça yüksek bir eğitim almıştır. Bunlar genel kültürü iyi bir düzeyde ve bilimsel bilgiyi kullanabilen bir tabakadır. Meşrutiyetin ilanından sonra devletin idari ve siyasi işlerini bunlar yürütmekte ve milletin sair işleriyle iştigal etmektedirler. İbrahim Bey' in genç Türklüğün timsali olarak adlandırdığı bu sınıfta şu özellikler de vardır. Birkaç Batı dilini özellikle Fransızca'yı iyi bilirler. Aynı şekilde başta Fransız edebiyatı olmak üzere Batının tarihine ve anlayışına vakıftır. Tavrı ve hareketlerinde Avrupalılık vardır. Bu özelliği ile Avrupalılığı temsil eden bir Türk centilmen görüntüsü çizer. Ancak bu gençlerin ruhunda Türklüğünden ve Müslümanlığından utanan duygular vardır. Milli geleneklerini ve tarihini bilmez. Milliyetini ve tarihini sürekli aşağılar. Bu tip gençler Avrupa eğitimi almasına rağmen onun ruhuna vakıf olamamışlardır. İbrahim Bey bu gençleri bu duruma sokan sebeplerin

başında aile terbiyesinin yetersizliğini sayar. Bunlar vatan ve millet hislerinden yoksun oldukları gibi, işlerinde, eğitimlerinde ve hayatlarında kadınsı özellikler gösterirler. Aileleri tarafından nazlı büyütüldüklerinden hayata atıldıklarında mücadele edemeyerek yorgun ve aciz düşerler. Türkiye bu gençlerin yüzünden idari ve siyasi pek çok kayba uğramıştır.⁷⁸

Üçüncü bir kısım gençler vardır ki; fakir ve orta halli ailelerin çocuklarıdır. Bunlar tahsil almışlardır. Fakat gördükleri eğitim ancak resmi kurumlarda memuriyete yetecek seviyededir. Yabancı kurumlarda ve büyük ticarethanelerde bir verim alamazlar. Damarlarında Doğunun gevşekliği ve azimsizliğinin kanı dolaşır.

Gençler, kolay yoldan memur olmayı, hayatlarını bu yolla sürdürmeyi isterler. Ziraat, ticaret ve sanatla uğraşmaktan hoşlanmazlar. Her biri boş hayallerin ve arzuların peşinde koşar ve sonuçta hiçbir netice alamazlar.⁷⁹

Sayıları az olmakla beraber Türkiye'yi kurtaracak gençler de vardır. Bunlar, bir meslek takip ederek yetişmiş, yaşam ve mesaisini o yola vakfetmiş, kalbinde hep vatan ve şandan başka bir his taşımamış, bütün mesaisini vatanına ve vatandaşlarının selametine hasretmişlerdir. Ancak iktidardakiler bunları arayıp görev vermedikleri gibi bunlar da onlara ulaşip bir istekte bulunmazlar. Her ne zaman bu azimli gençler iş başına geçerse, millet muhtaç olduğu ilerlemeye ve namuslu bir hükümete sahip olurlar.⁸⁰

⁷⁸ Hilmi, *age*, s.61-63

⁷⁹ Hilmi, *age*, s.64-65

⁸⁰ Hilmi, *age*, s.69-70

Gençleri yukarıdaki gibi çeşitli sınıflara ayıran İbrahim Hilmi, hayalindeki Osmanlılığı oluşturabileceğine inandığı gençlere şu şekilde sesleniyor:

“Ey asil ve necip Osmanlı genci! Şu altın yüreğine şu nurani çehrene, şu eklil muvaffakiyetinle tetvic olunacak ser-tac mefharetine hürmeten derim ki:

Sen icaz nûma bir harikasın!

Şah-rah hayat ve istikbalin muvaffakiyet ve muzafferiyet çiçekleriyle mestur en şanlı bir kumandansın!

Yürü! Kemal-i cesaret ve metanetle yürü. Daima ileri doğru yürü!

İstikbaline tamamen hakimsin!”⁸¹

F. AVRUPALILAŞMAK

İbrahim Hilmi, Avrupalılaşmak hakkındaki düşüncelerini pek çok eserinde ele almasına karşın 1916 yılında yazdığı “Avrupalılaşmak” adlı eserinde açıklamıştır. Bu eserin bilimsel bir sistematiği olmamasına rağmen Avrupa’nın nerede olduğunu, neden Avrupalılaşmak gerektiğini, Osmanlı Devleti’nin ekonomik ve toplumsal hayatına değinilerek Avrupalılaşmanın bu topluma neler kazandıracağı gibi konularda açılımlar getirmesi açısından önemlidir.

Osmanlı Devleti’nin son iki asrında ve Cumhuriyet dönemi boyunca toplumumuzda aktüalitesini kaybetmeyen bu konu, II. Meşrutiyet yılları ve sonrasında da aydınlarımızı meşgul etmiştir. Batılılaşmak meselesi enine boyuna tartışılmış, kitaplar yazılmıştır. Bu konu bazen devlet politikası haline gelmiş, bütün çalışmalar ve yenilikler Avrupalı olmak

⁸¹İbrahim Hilmi, *Türkiye Uyan*, Dersaadet, 1330, s.11

hedefine yönelik olmuştur. Bu uğurda kanunlar çıkartılmış, ıslahatlar yapılmış, inkılaplar gerçekleştirilmiş ve hala da çeşitli yöntemler kullanılarak bu amaç gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır.

İbrahim Hilmi, Osmanlı Devleti'nin geri kalmışlığından hareket ederek bu durumdan kurtuluşun çaresini Avrupalılaşmakta bulur. Onun Avrupalılaşmak hakkındaki düşünceleri II. Meşrutiyetin düşünce akımları olan İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük'ün hiçbirisine tıpa tıp uymamakla beraber bu akımlardan izler de taşır.⁸²

İbrahim Hilmi, Avrupalı ve Doğulu hayat tarzıyla bağımsızlığımızı koruyamayacağımızı ve Batıya üstün gelemeyeceğimizi kesin inançla belirtir. Avrupalılaşarak ise hem Osmanlı hem de İslam medeniyetini kurtarabilecek tek yoldur. Avrupalılaşmak Frenkleşmek demek değildir. Ama lüzumsuz adetler ve koyu taassuptan kurtuluştur. Bu ana temalar üzerinde yorumladığı Avrupalılaşmayı, her şeyi kökünden değiştirmek olarak algılamadığını, bu anlayışın sonunun felaket olduğunun da farkındadır. Batılılaşmaya karşı olanlara da şu sözlerle karşı çıkar: “Bazılarımızın kökleşmiş saplantısıyla, bazılarımızın görünüşe aldanmasıyla, bazılarımızın da ya görenek ya da riya sonucu çoğunlukla pek kötü ve pek zararlı gördüğü Avrupalılaşmak, bugünkü toplumsal mücadelemizin ve milli inkılaplarımızın adeta ruhudur diyebilirim.

Bundan böyle, eski tutumlarımızla, Asyalığımızla, Doğulu hayat tarzımızla bu gemimizi yürütemeyiz. Hiç boşa inat etmeyelim .eski medeniyetlerin kalıntı ve harabeleri, ihtişamlı mazimizin güzide anıları bizi bugünkü sefil hayattan ve yenilgilerden

⁸² Gez, *Bir Yayıncının Portresi*, s.205

kesinlikle kurtaramaz. Büyük-küçük hepimiz itiraf etmeliyiz ki, Balkan Savaşı'nda yenilen ve hezimete uğrayan ordu ve donanmamız değil, kokuşmuş, bozulmuş toplumsal, 'Doğululuğumuz' dur."⁸³

Doğululuğun yüzyıllardan beri nüksetmiş bazı kötü huyları vardır. Bu alışkanlıklardan vazgeçilmedikçe, ilerleme ve gelişme mümkün olmayacaktır. Hareketsizlik bu kötü huyların başında gelir. "Hayat harekettir." ilkesinden yola çıkılırsa, işleyen makinelerin ömrünün daha uzun olduğu göz önünde tutulursa hareketsizliğin sonunun ne olacağı tahmin edilebilir. Hareket hareketi doğurur ve yeniye ve yeniliklere kapı açar. Hareketsizlik mevcutla yetinmeyi, eskiyi korumayı isterken, hareket daima gelişmeye yöneliktir. Bu hareket toplumsal, zihinsel ve bilimsel inkılap ve gelişmeyi tetikler bunlar da medeniyeti meydana getirir.

"İşte medeniyet hareketine doğru atılacak ilk adım, Avrupalılaşmaya da atılmış bir adım olur. Benim anladığım Avrupalılaşmak, böyle bir Avrupalılaşmaktır."⁸⁴

İbrahim Hilmi, Osmanlı'nın Asya'nın bozkırlarından başlayan serüvenlerinin başarılarla büyüyerek Anadolu'yu ve hatta Avrupa'yı da içine alan medeniyetlerin tesadüfen oluşmadığını düşünür. Avrupa'da en çetin savaşıardan zaferlerle çıkan Osmanlı sadece bilek ve asker gücüyle bu duruma gelmemiştir. Teknik olarak da zamanın en ileri seviyelerinde idi. Ancak bu ihtişam çok sürmedi. Kişilerin ve zamanın değişmesiyle düzen bozuldu. Böylece Osmanlı tekrar Asyalılığa ve iptidai hayatlarına geri döndüler.

⁸³ Hilmi, *Avrupalılaşmak*, s.24

⁸⁴ Hilmi, *age*, s.29

İbrahim Bey'e göre, Osmanlı milliyet ve kavmiyet fikriyle hareket etseydi, bu kötü sonuçla karşılaşmazdı. Din ise milliyetçilik anlayışının uygulanmasında ancak araç olabilir. Ama Osmanlı amaç olarak dini belirlemiştir. İbrahim Hilmi'nin "Turancılık" hakkındaki düşünceleri de bu yöndedir. Asıl amaç "Pan Türkizm" olmalıdır ki böylece Türkler bir dil, edebiyatla bir amaç çevresinde ve "Turan" gayesinde birleşebilsin. Bu amaç, hem İslamiyet'i kurtaracak hem de düşmanlardan intikam alacak gücü bünyesinde barındırmaktadır. İbrahim Bey'in Turan sınırları da doğuda Çin Seddi, Asya'nın büyük bir kısmı, Rusya, Şark ve Cenub'u içine alan, Kafkaslar ve Azerbaycan'dan geçerek Makedonya'nın batı sınırlarına dayanan bir büyük coğrafyadır.⁸⁵

Osmanlı'nın Avrupa'da kalıcı olamamasının bir diğer sebebi de hayatını yeni coğrafyalara uyduramamış olmasıdır. Osmanlı Avrupa'da Asyalı hayatı yaşamış, bu hayat tarzında hiçbir değişikliğe gitmemiştir. Eğer Batının hayat tarzı, bilimi ve teknolojisi uygulansa idi; Avrupa'dan atılmak tehlikesi ile karşı karşıya gelmezdi.

Bir kısım insanın "Avrupalılaşmak Frenkleşmektir." ön kabulünün yanlış olduğunu belirten İbrahim Bey, Avrupalılaşmanın Hristiyanlığa yönelmek olmadığını belirtir.⁸⁶ Ona göre Avrupa medeniyeti Hristiyanlığın oluşturduğu bir medeniyet değildir. "Buna da iyice kani olmalıyız ki, medeniyeti hazırı Medeniyet-i Hristiyanî'ye addedenler pek ziyade yanılıyor. Bugünkü Garp medeniyetinde Hristiyanlığın hüküm ve tesiri pek azdır. Avrupa medeniyeti bir Medeniyet-i Hristiyanî değildir. Eski Mısır Yunan ve Roma ile Garb Medeniyetlerinin imtizacından tevellüd etmiş ve Avrupa'da uyanan efkar-ı

⁸⁵ Hilmi, *Türkiye Uyan*, 1330, s.31-33

⁸⁶ Hilmi, *Avrupalılaşmak*, s.58

münevvre ve ibdaiyye ile şekli hazırı iktisab eylemiş bûsbütün ayrı ve müstakil bir medeniyettir ki, teknik kısmı bütün akvam tarafından kabul ve tatbika müsaittir.”⁸⁷

İbrahim Bey, Avrupa’nın mevcut duruma gelmesinde Hristiyanlığın bir etkisi olmadığı gibi kilisenin ve din adamlarının bu süreci yavaşlattığını da söyler. Avrupa tarihindeki kiliselerin din adına işledikleri cinayetler, ilerleme ve medeniyet aleyhine açtıkları kanlı savaşlar, yaptıkları yangınlar ve aforozlar bu süreci baltalayan olaylar olmuştur. Bunlar da göz önünde bulundurularak Avrupa’yı Hristiyan medeniyeti saymamak gereklidir.

İbrahim Bey Avrupa medeniyetinin öncesinin barbarlıklar, vahşetler, zulümler, baskılar ve dini çalkantılarla dolu olduğunu söyler. Endülüs Emevileri’nin İspanya’da kurdukları üstün medeniyet sayesinde Avrupa’nın gözü açılmıştır. Yani İslam Medeniyeti, Batı medeniyetini ateşleyen, ona kaynak olan bir ışık vazifesini görmüştür. Ayrıca Haçlı orduları doğuya, Asya, Suriye, Filistin gibi ülkelere yaptığı istilalarla bu medeniyetleri Batıya taşımış, bununla bir uyanış ve yükseliş dönemine girmiştir.⁸⁸

İbrahim Bey doğu hayat tarzının Batı tarzına göre daha sönük, daha durağan ve daha kaderci olduğunu söyler. Kasaba ve köylerde ilkel ve sefil bir hayat vardır. Buradaki hayat tembel ve uyşuk, aynı zamanda zorluk ve yoksulluklar içinde geçer. Köylerde durum o kadar vahimdir ki bin ya da iki bin yıl önceki hayatın daha iyi olabileceği aklı gelir. Medeniyet buralara girmemiştir. Zulüm ve adaletsizlikler, haksızlıklar, yoksunluklar, yoksulluklar ve hastalık köylerimizi ve kasabalarımızı kasıp kavurduğu

⁸⁷Hilmi, *Türkiye Uyan*, s.48-49

⁸⁸ Hilmi, *Avrupalılaştırmak*, s.59

halde halkının Avrupalılaşmaya karşı olması anlaşılır şey değildir. Avrupa’da ve Arabistan’da yaptığı gezilerde gördüğü kasaba ve köylerin, taş devrini yahut tarih öncesi dönemleri yaşadığını aklına getiren İbrahim Hilmi, Avrupa’ya yaptığı gezilerde gördüğü bayındır köyler, kasabalar ve şehirleri karşılaştırarak şöyle sorar: “Artık şu gerçeklere karşı hala ‘Doğululuk’ta inat edecek miyiz? Vatanımızın sahipleri, Avrupa Medeniyetini—birahaneler ve meyhanelerle, balolarla geçen kokuşmuş bir hayatı değil-zamanın gereklerine, dinin özüne uygun olarak uygulamayı başaramayacak mı?”⁸⁹

Avrupa medeniyeti ilim ve teknikte örnek alınabilecek durumda olmasına rağmen bu refahın ve hayat tarzının doğurduğu maneviyatın ölmesi, maddiyatın yüceltilmesi gibi kötü tarafları da kabul edilmez özellikleridir. Avrupa’da hayatın gayesi maddenin peşinden koşmaktır. Bunun sonucu olarak da maneviyatın, ahlakın ve dini duyguların sönmesi kaçınılmaz olmuştur. Avrupa halklarının pek çoğunda içki ve fuhuş yaygındır. Avrupa’nın bu kötü özelliklerini zikreden İbrahim Bey şunu da hatırlatmadan edemez. Avrupa doğu medeniyetlerine kendi medeniyetiyle beraber kötülüklerini ve ahlaksızlıklarını da götürmektedir. Hristiyan kiliselerinin girdiği bir yerde mutlaka meyhaneler ve fuhuş da yayılmıştır. Bu tip olumsuzluklar ülkemize de girmiştir. Bu gibi olumsuzluklara karşı olduğunu şu sözlerle dile getirmiştir: “Kadınlarımızı dekolte olarak tiyatroya götürmeye mecbur değiliz. İslam kadınlarının gazinolarda şarkı söylemelerine, erkelerle beraber içki alemleri yapmalarına, barlarda dans etmelerine hiç ihtiyacımız yoktur.

⁸⁹ Hilmi, *age*, s.73-74

Nitekim erkelerimizin de orada-burada içki alemlerinde zaman öldürmesine, şampanyalarla eğlenmesine, Batının kötülükleri ile içi içe yaşamasına asla gerek yoktur. Bu medeniyetin çirkin olan bir yönüdür. Avrupalılaşmak için bu kabul edilemez. Kötü alışkanlıkları benimsemeye mecbur olmadığımız gibi, bu kötülükleri göz önüne getirerek Avrupa'nın bilim ve teknolojik zenginliklerinden, medeniyetin tecellisinden uzak durmak da akıl karı değildir.⁹⁰ İbrahim Bey, memleketi bu kötü özelliklerden koruyacak en önemli silahın ise İslam Dini'nin olduğunu söyler.

Avrupalılaşılması gereken bir başka alanda ekonomidir. İbrahim Bey'e göre Avrupalılaşmak, ekonomiye açılımlar getirmektir. Tarım, sanat ve ticarete atılımlar yapılmalı ve gelecek garanti altına alınıp, toplumsal refah yakalanmalıdır. Bunun için herkes nefes almadan çalışmalı, üretmelidir. Üretim, tüketimden daha çok olmalıdır. Ekonominin düzelmesi neredeyse eğitim kadar önemlidir. Ekonomimizin zayıf olmasının sebebi, eskilerle yetinilmesi, sanayi ve ticaretin ilkel oluşu, girişimcilik ruhunun olmayışı, hırs ve rekabetin olmamasıdır. Bu özellikler bizi batı karşısında devamlı geri bırakmıştır. Tarım, sanat ve ticarete Avrupalılaşmak, bu meslekleri bilimsel olarak yapmak, bilimsel verilere önem vermek, ciddiyet ve düzene alışmak, üretim ve ihracatı çoğaltmak, servet ve kuvveti arttırmak demektir.⁹¹

İbrahim Bey, kitabında Avrupalılaşmanın yegane kurtuluş olduğunu, çağdaş medeniyete tutunmanın yolunun buradan geçtiğini kanıtlamaya çalışmıştır. Ona göre dünyadaki en üstün medeniyet alınmalı ise o medeniyet Avrupa medeniyetidir. Avrupa karşısında duran her ülke mağlup olmuştur, önünde duramamıştır. Bu kabullenme

⁹⁰ Hilmi, age, s.103-104

⁹¹ Hilmi, age, s.105-113

kayıtsız şartsız bir kabulden geçmemelidir. İlim, teknoloji, fen bilimleri, ekonomik refah gibi konularda tam bir uyum sağlanmalıdır. Dinimizi, ahlak ve görgü kurallarımızı değiştirmek zorunda değiliz. Ona göre Avrupalılaşmak dinimize zıt değildir. Avrupalılaşarak dini taassuptan kurtulup, daha saf ve samimi duygularla dine bağlanılabilir. Dini duyguların sürekliliği ve gerekliliğini şöylece ortaya koyar: “Çağın gerekleri ve gelişmeleri ile şekil ve kıyafetimiz, düşünce ve duygularımız, şahsiyet ve ruh eğitimimiz tamamen değişebilir. Fakat iki esaslı şeyimiz vardır ki, onlar kesinlikle değişmeyecektir: Kalp ve imanımız. Avrupalılaşmakta ne dereceye varırsak varalım, adet ve geleneklerimizden ne kadar uzaklaşırsak uzaklaşalım, yalnız iki şeyde sonsuza kadar kararlı kalacağız ki onlar da milliyet duygumuz ve dinimizdir. Biz ve bizden sonraki gelecek insanlar daima milletiyle övünecek, Müslümanlığıyla iftihar edecektir.”⁹² İbrahim Bey’e göre dinin inkılaplara elverişli olması, medeniyetin en üstün özelliklerine sahip olması onu vazgeçilmez yapmaktadır. Ancak giyim-kuşam, duygu, düşünce hatta şahsiyet ve ruhuna varıncaya kadar değişmiş, Avrupalılaşmış bir toplumda dinin nasıl eski varlığını ve etkinliğini koruyabileceğini, insanlara bunun nasıl anlatılacağını somut bir şekilde koymayan İbrahim Hilmi, Avrupalılaşmayı pek fazla kontrollü olarak kabullenmemiştir.

G. ESERLERİ

a. Kitabhane-i İntibah Serisi

⁹² Hilmi, age s.187

Zavallı Millet Felaketlerimizin Esbabı, Dersaadet, 1328, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, Kitabhane-i İntibah, adet: 1

Kitabhane-i İntibah serisinin ilk kitabı olan bu eser Balkan Savaşlarından sonra oluşan kötü durumu idari, s,yasi, askerî, sosyal ve kültürel yönlerden eleştirmektedir.

Milletin Hataları, Felaketlerimizin Esbabı, Dersaadet, 1329, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, Kitabhane-i İntibah, adet: 2

İbrahim Hilmi, intibah serisinin bu ikinci kitabında, milletin hatalarını, sosyal ve milli bozuklukları görmeyi hedeflemiştir.

Milletin Kusurları, Felaketlerimizin Esbabı, Dersaadet, 1328, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, Kitabhane-i İntibah, adet: 3

Serinin devamı olan bu kitapta iktisadi ve ekonomik konulara değinilmiş, devletin ekonomisini düzeltmesi için saptamalar yapmıştır.

Maarifimiz ve Servet-i İlmiyemiz, Dersaadet, 1329, Matbaa-i Hayriye Ve Şürekası, Kitabhane-i İntibah, adet: 5

Bu kitapta Osmanlı Devleti'nin eğitim konusunda yaptığı uygulamalar, yaptığı yanlışlar ve bu durumdan kurtuluş çareleri ayrıntılı olarak ortaya konmuştur. Avrupa'dan örnekler verilerek mevcut durumun anlaşılması daha da kolaylaştırılmıştır. Eğitimin bütün alanlarına açılan başlıklarla ayrı ayrı değinilmiştir.

Türkiye Uyan, Dersaadet, 1329, Kitabhane-i İntibah, adet: 13

İbrahim Hilmi bu kitabı ve Zavallı Millet adlı kitabı tedavi gördüğü İskenderiye'deki Alman Hastanesi'nde yazmıştır.

Bu kitapta da milletin üzerine çöken ümitsizliği kaldırmak için yeni birşevk-i hissi vermek amaçlanmıştır. Gençlerin zihninde Balkan felaketlerinin ve yenilgilerinin acılarını yaşatmak ve böylece bir intikam ve gayret duygusu uyandırmak amacıyla

kaleme alınmıştır. Bu felaketlerden nasıl kurtulunacağı üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur.

Avrupalılaşmak Felaketlerimizin Esbabı, Dersaadet, 1332, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, Kitabhane-i İntibah, adet: 15

İbrahim Hilmi, sosyal, siyasi, ekonomik bütün alanlarda başarısız olunmasını Doğulu zihniyette yaşamadaırsrar edilmesinde görür. Bu alanların yanında dini ve örfi hayatımız da dahil olmak üzere Avrupalılaşmalıdır. Bu durumdan kurtuluşun yegane çözümü budur. Kitabında Avrupalılaşırken nasıl bir yol izlenebileceğinin yolunu da gösteren İbrahim Hilmi, böylece medenileşebileceğini ortaya koymaya çalışır.

Tasfiye-i Lisana Muhtaç Mıyız? Türkçe'nin Sadeleştirilmesi, İstanbul, 1327, Matbaa-i Hayriye

Küçük bir risale biçiminde olan bu kitapta, Türk dilinin önündeki siyasi engellerin kaldırılması gerektiği, bu yolla öğrenimdeki zorlukların giderilmesi ve dilin kendi yapısı içinde sadeleşmesi gerektiğinden bahseder.

b. Diğerleri

Osmanlıların Muzafferiyeti Teselya ve Yenişehir, İstanbul, 1314, Yuvanaki Panayotidis Matbaası

Kıraat-ı Askeri, İstanbul, 1324, Mahmut Bey Matbaası

Yakup ve Rozya Aşk Mı Zafer Mi?, İstanbul, 1327, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası (Piyes)

Hatat-ı Askeriyye ve Edebiyye Sahiyeleri, İstanbul, 1324, Mahmut Bey Matbaası

Türkiye’de İntihap Usulleri ve Parti Mücadeleleri, İstanbul, 1946, Şirket-i Mürrettibiye Basımevi

c. Okul Kitapları

Memalik-i Osmaniye Cep Atlası Devlet-i Aliyye-i Osmaniye’nin Ahval-i Coğrafiyye ve İstatikiyyesi, İstanbul, 1324, Mahmut Bey-Soma Matbabaları

İbtidaiye Atlası, İstanbul, 1324, Mahmut Bey Matbaası

Umumi Cep Atlası, İstanbul, 1324 (2.tab), Agop Matyosyan Matbaası

Çocuklara İlk Coğrafya, İstanbul, 1325, Mahmut Bey Matbaası Hilmi’nin Mektep Külliyyatı, Numara: 2

Elmas Kitap-Kızlara İlk Kıraat, İstanbul, 1327 (2.tab), Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, Hilmi’nin Mektep Külliyyatı, adet: 8

Altın Kitap-Çocuklara İlk Kıraat (Birinci Kısım), İstanbul, 1327, Hilal Matbaası, Hilmi’nin Yeni Mektep Külliyyatı, adet:2

Altın Anahtar Altın Kitaba Mehdal, İstanbul, 1328, Selanik Matbaası, Hilmi’nin Yeni Mektep Külliyyatı

Altın Kitap Çocuklara İlk Kıraat Elifbadan Sonra Okunur, (Devre-i Ula İkinci Sene), İstanbul, 1328, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, Hilmi’nin Yeni Mektep Külliyyatı, adet: 15

Çocuklara Ahlak Dersleri- Malumat-ı Ahlakıyye (Birinci Sene), İstanbul, 1332 (2.tab), Şems Matbaası

Çocuklara Ahlak Dersleri-Malumat-ı Sıhhiye (İkinci Sene), İstanbul, 1330, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, Hilmi’nin Yeni Mektep Kitapları

Çocuklara Yeni Malumat-ı Nafia ve Sıhhiye İlm-i Eşya Dersleri (Çeviri), İstanbul, 1330 (3.tab), Mahmut Bey Matbaası, Hilmi'nin Yeni Mekteb Külliyesi

Köy Mektepleri Türk Kıraatı Hem Okuyor Hem Öğreniyorum, İstanbul, 1332, Matbaa-i Şems

Milli Güzel Kıraat-Anahtar Elifbadan Sonra Okunur (Devre-i Evveli Birinci Sene), İstanbul, 1923-1339, Evkaf-ı İslamiye Matbaası

Cumhuriyet Çocuklarına Resimli İlk Alfabe, İstanbul, 1929 (2.tab), Hilmi'nin Yeni Kitapları

Cumhuriyet Çocuklarına Resimli İlk Alfabe (Renkli İlk Alfabe), En Yeni ve En Son Usullere Göre Yeni Tabı, İstanbul, 1930-1931, Marifet Matbaası

Hayat Bilgisine Göre Resimli İlk Kıraat, Sınıf:1, İstanbul, 1934-1935, 6. Basılış, Türk Kitapçılığı Limited Şirketi, Resimli Ay Matbaası

Hayat Bilgisine Göre Resimli İlk Kıraat, Sınıf:2, İstanbul, 1934-1935, (7. Basılış), Türk kitapçılığı Limited Şirketi, Resimli Ay Matbaası

Hayat Bilgisine Göre Resimli İlk Kıraat, Sınıf:3, İstanbul, 1934-1935 (6. Basılış), Türk kitapçılığı Limited Şirketi, Resimli Ay Matbaası

Hayat Bilgisine Göre Resimli İlk Kıraat, Sınıf:4, İstanbul, 1934-1935, Türk Kitapçılığı Limited Şirketi, Resimli Ay Matbaası

Hayat Bilgisine Göre Resimli İlk Kıraat, Sınıf:5, İstanbul, 1934-1935, Türk Kitapçılığı limited Şirketi, Resimli Ay Matbaası

Köy Çocuğunun İlk Okuma Kitabı, Sınıf:1, İstanbul, 1933-1934, Marifet Matbaası

Köy Çocuğunun İlk Okuma Kitabı, Sınıf:2, İstanbul, 1933-1934, Türkiye Matbaası

Köy Çocuğunun İlk Okuma Kitabı, Sınıf:3, İstanbul, 1933-1934, Türkiye Matbaası

Köy Çocuğunun İlk Okuma Kitabı, Hayat Bilgisine Göre Yardımcı Kıraat, (3. Sınıf Çocuklarına Mahsustur), İstanbul, 1933-1934, Türkiye Matbaası

d. Kitabhaneye Ait Fihristler

Fihris-i Kitabhane-i Askeri, İstanbul, t.y., Mahmut Bey Matbaası

Fihris-i Kitabhane-i Askeri, İstanbul, 1317, Artin Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası

Fihris-i Kitabhane-i İslam Umumi Esami-i Kütüb, İstanbul, 1933, Matbaa-i Orhaniye

Fihris-i Kitabhane-i Hilmi Umumi Esami-i Kütüb 1335, İstanbul, Matbaa-i Orhaniye

Fihris-i Kitabhane-i Hilmi Umumi Esami-i Kütüb 1339, İstanbul, Orhaniye Matbaası

Fihris-i Kitabhane-i Hilmi Umum kitapların İsimleri, İstanbul, 1340-1924, Yeni Matbaa

Fihris-i Kitabhane-i Hilmi Umum Kitapların İsimleri, İstanbul, 1345-1927, Marifet Matbaası

Kitabhane-i Hilmi İlk Mektep Kitapları, İstanbul, 1927

Hilmi Kitabevi 1944 Yılı Kataloğu, İstanbul, 1944, Şirket-i Mürettibiye Basımevi

Hilmi Kitabevi 1947 Kataloğu, İstanbul, Şirket-i Mürettibiye Matbaası

Hilmi Kitabevi Tenzilatlı Dört Aylık Kitap Kataloğu 1951, İstanbul

Hilmi Kitabevi 1961 Yılı Kataloğu, İstanbul, 1960, Nurgök Matbaası

II. BÖLÜM

İBRAHİM HİLMİ'NİN EĞİTİM HAKKINDAKİ GÖRÜŞ VE DÜŞÜNCELERİ

A. GENEL EĞİTİM

İbrahim Hilmi bir yayıncı olmasıyla beraber hem yayıncılığın bir gereği hem de Balkan savaşlarıyla yüzünü gösteren milletin içine düşmüş olduğu kötü durumun yegane nedeni olarak gördüğü cahillik onu maarif konularıyla ilgilenmek durumunda bırakmıştır. İbrahim Hilmi hayatı boyunca gerek örgün gerekse yaygın eğitim alanlarında çalışmalar yapmış, eserler yazmış, derlemiş, yazdırmış ve teşvik etmiştir.

Aslında bir eğitimci olmamasına karşın sorumlu bir aydın örneği sergilemiş, milleti bu cehaletten nasıl kurtarabiliriz sorusuna cevaplar aramıştır. Yazmış olduğu eserler incelendiğinde görüleceği gibi eserlerinin ana konusunu bu başlıklar teşkil etmiştir.

Eğitim, başlı başına geniş bir alan olmakla beraber bu alanın çeşitli dallarında görüşler ileri sürmüş, çözüm önerilerinde bulunmuş, bizzat ders kitapları yazarak düşündüklerini uygulama imkanları oluşturmaya çalışmıştır.

İbrahim Hilmi II. Meşrutiyet yıllarında Kitabhane-i İntibah adını verdiği bir dizi kitap yazmış, bu eserlerde dönemin Osmanlı Devleti sorunlarını dile getirmiştir. Bu

sorunların ana konularını idari, siyasi, askeri, ekonomik, sosyal ve kültürel meseleler oluşturmaktaydı. İbrahim Hilmi'nin eğitim görüşleri "Maarifimiz ve Servet-i İlmiyemiz" adlı eserde toplu olarak bulunabilir. İbrahim Hilmi bu eserde Osmanlı Devleti'nin batı dünyası karşısındaki konumu hakkında bir durum tespiti yapmıştır. Bu eseri yazmaktaki amacının ne olduğunu şu satırlarda açıklamıştır: "Maarif-i umumiyemize ve servet-i ilmiyemize ait olan şu mebahis sırf kendi görüşlerim, sırf kendi hırs ve fikirlerimdir. Maarife mensup bulunmadığım, talim ve tedrisle iştigal etmediğim için birçok yanlış fikirlerim olabilir. Yazılarım hulus ve safvet-i (temiz ve samimi) kalbimin tercümanı olduğu için okuyucularımın bu hataları hoş göreceklarını ümit ederim. Yegane emelim umuma mahiyetimizi göstermek, bilmediğimizi itiraf ettirmek, kibir ve nahvetimizi (gururumuzu) kırmaktır.... Kütüphane-i Askeri sahibi Kitabhane-i İntibah serisinin dört buçuk adedinin müellifidir, yüksek bir tahsili olmamakla beraber garbı ve şarkı pek iyi tanımaya çalışanlardan, içtimai ve milli dertlerimizi tetkik ile uğraşanlardan biridir.

Bütün hayatımı bu maksada hasreyledim. Avrupalıları, umumiyetle gayrimüslim anasını öğrenmeye, sonra biz Müslümanların dünyevi işlerde bunların terakkiyatına nisbetle niçin geri kaldığımızın esbab ve avamilini araştırmaya koyuldum."⁹³

Osmanlı Devleti'nin gerilemesi artık durdurulamayacak bir hal aldığında –bu son asrı için geçerlidir- yapılan ıslahatlar, iyileştirmeler ve yönetim farklılıkları bazı kurumların kurtarılmasına yönelik olmuştur. Özellikle ordu ve donanma bu kurumların başında gelmiş, tüm gayretleri o yöne sevk etmiştir. Devletin resmi yüzünü teşkil eden

⁹³Hilmi, *Maarifimiz*, s.118-119

anlayış bu kurumların bozulmasıyla başlayan gerilemenin yine bu kurumların ıslahıyla mümkün olacağı düşüncesindedir.

II. Meşrutiyetle başlayan sivil inisiyatifi teşkil eden bazı sesler yükselmeye başlamıştır. Aydınların seslendirdiği bu görüşler sadece bu kuruluşların ıslahıyla kurtulmak mümkün değildir, yönündedir. Eğer yıkılmaktan kurtulacaksa başta eğitim olmak üzere sosyal hayatın dayandığı bütün etkenler ıslah edilmelidir. Bunun üzerinde hemfikir olan aydınlar bunun yolunun doğudan mı batıdan mı geçtiği hususunda farklı çözüm önerileri sunmuşlardır.

İbrahim Hilmi bütün bu felaketlerin sebebini cehalet ve eğitimsizlik olarak tespit etmiştir. Öyle ki bütün Memalik-i İslamiye'nin kurtuluşu maarifimizin ıslahıyla mümkündür. Bu görüşünü şu sözlerle teyit etmiştir: “Yalnız bizi değil bütün Memalik-i İslamiyeyi en şiddetli zelzelelerden, en vahşi harplerden, en müthiş kasırgalardan daha ziyade sarsan, daha ziyade tahrip eden bir şey var ise o da cehalet-i umumiyemiz, maarifsizliğimizdir. Saltanat-ı Osmaniye'nin bidayet-i tesisinden bugünkü eyyam-ı inhitatına kadar duçar olunan felaketlerin bütün membaini cehalette aramalıdır.

Cehalet-i diniye, cehalet-i idare hasılı hayat-ı mahda-i memleketimizde hayat-ı hususiye ve siyasiyemizde o kadar tahribat icra etmiştir ki, yazmakla, tasvir etmekle bitmez.... Altı yüz seneden beri bu halkı yakıp kavuran, kendi evi içinde bir gün rahat bırakmayan vakayı dahiliye ve hariciye hep menfaatsizlikten neş'et ediyor.

Bugün üç yüz milyonluk Alemlî İslâm'ın Hristiyan milletlerin çember-i tazyiki içinde inlemesinin yegane sebebi maarifsizliktir.”⁹⁴

Balkan Savaşlarının sonucu hezimete uğranılması, Afrika'da Müslüman ülkelerin Hristiyan ülkeleri karşısında yenilgisinin sebebi Fas'ın Fransızlara karşı mağlubiyeti, Mısır'ın İngilizler tarafından işgali ve sömürgeleştirilmesi, Hindistan'ın sömürgeleştirilmesi, köklü bir maziye ve medeniyete sahip İran'ın Ruslarla İngilizlerin kışkacında kalması maarifsizlik ve cahillik sebebiyledir.

İbrahim Hilmi Osmanlı Devleti'nin eğitimini ortaya koyarken batı ülkeleriyle karşılaştırmalarda bulunmuştur. Sonuç olarak ise ortaya içler acısı bir durum çıkmaktadır. Avrupa'nın ilerlemesinin nedeni eğitimde ilerlemesi ve bu konuya çok büyük önem vermesidir. Bizim ise çöküşümüzün sebebi eğitime önem vermememiz, düşünen beyinler çıkaramamamız, devleti ayakta tutacak devlet ricali yetiştirememek, bu kişileri yetiştirecek kurumları oluşturamamaktır.

“Asırlarca zir-i tabiiyetimizle yaşayıp da bilahare kader-i istikbal eden ve başımıza en büyük musibet ve felaketleri getiren unsurların esbab-ı faikiyyeti, onların maarife verdikleri ehemmiyetle, bizim bu hususta gösterdiğimiz rehavet sebep olmuştur.”⁹⁵

İbrahim Hilmi, Osmanlı Devleti'nin eğitimini düzeltmek yerine ayakta kalmak için komşuların birbirleriyle olan siyasi mücadelelerine bel bağlamasının hata olduğunu ifade etmiştir. “Asrımızda herhangi bir millet her şeyden evvel maarifine ehemmiyet vermez,

⁹⁴Hilmi, *age*, s.3-4

⁹⁵Hilmi, *age*, s.5

maarif-i umumiye'yi bütün tebaasına seyyanen mecbur kılmazsa, sair milletlerin boyunduruğu altına girmeye hazırlanmış demektir. Herhangi bir millet maarife sarılmayıp da mevcudiyet-i siyasiyesini komşularının rekabetine bağlarsa, onun sonu müthiş bir felakettir.

İşte Türkiye mevcudiyet-i milliye ve siyasiyesini terakkiyat-ı dahiliyesinde maarifinde aramayarak kendini komşularının rekabetine maruz bırakarak yaşamak istediği için, bir asır içinde başka milletlerin on asırda uğramadığı felaketlere uğradı.⁹⁶

Eğitimin devletlerin ve kişilerin hayatında en önemli ve kritik unsur olduğunu, her türlü olumsuzluktan, karışıklıktan ve düzensizlikten eğitimle kurtulacağını ifade etmiştir. Bu konuda şunları söylemiştir: “Maarifi ilerleyen bir millet her şeyinde ilerlemiş addolunur. Çünkü memleketine tatbik ettiği bütün müesser-i medeniye'yi (medeni eserleri) maarifle temin edilebilir.....

Maarifi müterakki olan memleketlerin idaresi de makulane (akıl temelli) olur. Hissi milli hal-i galeyanda bulunur. Memleketin mukadderatını idare edenler gayet akilane ve müdebbirane (tedbirlice) hareket ederler. Memleketlerini duçar-ı felaket edecek birçok sergüzeşt (macera) ve vakaya (olaylara) atılmaktan nefislerini muhafaza ederler.

Maarif-i müterakki olmayan memleketlerin ahval-i dahiliyesi karışık, igtışaşat (karışıklar) ve ihtilalat ise daimi olduğundan, bittabi hem civan hükümetlerin müdahalatını ve intizar-ı iştihasını davet ederler.”⁹⁷

⁹⁶Hilmi, age, s.5

⁹⁷Hilmi, age, s.5-6

İbrahim Hilmi milleti refaha ulaştırarak, fikri seviyesini yükseltecek, sosyal yaşam düzeyini üst seviyelere taşıyacak yegane çözümün maarifin ilerlemesi ile sağlanabileceğini savunmuştur. Ülkeyi siyaseten yapılan değişiklikler kurtaramaz ve kurtaramamıştır da. Eğer siyasetçiler ve devlet adamları sosyal bir devrim gerçekleştirmek istiyorlarsa bunun çözümünü siyasi darbelerde değil, fikri devrimlerde aramalıdır. Çünkü fikri devrim sosyal devrimi doğuracaktır. Bu da milletin kurtuluşu olacak demektir. İbrahim Hilmi bu görüşünü şu sözleriyle desteklemiştir: “Abdülhamit’ in hal’iyle meşrutiyetin ilanı Trablusgarb’ı zayiden, Balkanlardaki mevcudiyet-i milliye ve inkırazdan kurtarabildi mi? Sefalet-i hayatiyemize, mevcudiyet-i milliyemize çare-saz oldu mu? Hiçbir vakitte olamayacak! İstibdat olsun, meşrutiyet olsun bu millet okumadıkça kafalarını değiştirmedikçe kabil değil kendini istikbalin varta felaketlerinden kurtarmış olmayacaktır. Bizi kurtaracak yegane kuvvet maarifimizin terakkisidir. Maarif terakki ve teammüm etsin (genelleşsin) o vakit memlekette şaşaadar bir inkılap vücuda gelecektir ki o inkılapta inkılab-ı fikri ve içtimaidir. Bütün Osmanlılığı, Türklüğü hatta bütün İslamiyet’i kurtaracak yegane kuvvet bu inkılab-ı fikri ve içtimainin bir an evvel vukuudur. Balkan felaketini seri bir surette telafi etmek istersek akdi sulhi (barış anlaşması) müteakip bütün kuvvetimizi, bütün himmetimizi maarife hasretmeliyiz. Maarif sayesinde on beş sene sonra kaybettiğimizi başka taraflarda iki defa daha ziyade telafiye kadir oluruz. Servetimiz artar, ahlakımız düzelir, terbiye-i milliyemiz yükselir, ordu ve donanmamız kuvvetleşir, satavet-ü şevketimize herkesi mecbur-u hürmet kılabiliriz.”⁹⁸

⁹⁸Hilmi, age, s.11-12

B. MAARİF VEKALETİ

İbrahim Hilmi çok gerekli gördüğü bu kurumun ciddi işler yapamadığı gibi, çoğu zaman maarif adına bir şeyler yapmak isteyenlere engel olunduğunu ifade etmiştir. Öyle ki sırf bir bakanlığımız daha olsun diye bu vekalet tesis edilmiş gibidir yakıştırmasında bulunmuştur. Bunu şu sözlerle dile getirmiştir: “Bizde Avrupa tarzında bir hükümet tesis etmeye başladığı zaman bir de Maarif Nezareti ihdas edilmek iktiza etmiş. Böyle bir nezaret teşekkül etsin, nazırı da heyet-i vükelada bulunsun denilmiş. Yoksa bu milletin maarife şiddetle ihtiyacı var, hemen bir nezaret teşkil edelim, maarifi tamim eyleyelim denilmemiş. Çünkü şimdiye kadar Maarif Nezaretinin maarife hizmeti o kadar azdır ki hatta, ekseriya kendilerinden maarif için çalışanlara engel olmak, müteşebbislerini maarife karşı ‘gölge etme başka ihsan istemem’ temennisinde bulunduracak kadar müntedar bırakmak için yaratılmış bir mania olmuştur.”⁹⁹

Maarif Nezareti, kişisel gayretler ve bu kişilerin çalışmaları neticesinde bazı dönemlerini başarılı sayılabilecek düzeyde geliştirmiştir. Bunlardan birisi de Münif Paşa olmuştur.* Onun zamanında okullarda ve eğitimde yenileşme ve ilerleme kaydedilmişse de kişiye bağlı kalan bu girişimler devam edememiştir.¹⁰⁰

Maarif Nezaretinin ilerlemesi için çalışan kişilerden birisi de İbrahim Hilmi’ye göre Satı Bey* olmuştur. Satı Bey bu işi öğretmen olarak, bir müdür olarak başarabilmiştir. Belki de nezaretin bütün engellemelerine rağmen bu başarıları imza atabilmiştir. İbrahim

⁹⁹Hilmi, age, s.21 (Bu eser transkribe edilerek günümüz diline çevrilmiştir. Melek Dosay Gökdoğan, *Maarifimiz ve Servet-i İlmiyemiz*, T.C Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000).

¹⁰⁰Hilmi, age

Hilmi, Satı Bey' den şöyle bahsetmiştir: “Yalnız esaslı bir terakki Darülmuallimde görüldü. O da Satı Bey gibi senelerden beri maarif için çalışmış, maarifin teşkilatına, terakkisine hasr-ı mesai etmiş, bir millet nasıl yetiştirilir, bir millete maarif nasıl tamim olunur hususatını tamamıyla ihata etmiş bir müdür ve müessis sayesinde mezkûr mektebimizde hakikaten büyük bir inkılap vücûda getirilmiştir. Fakat Maarif Nezaretine sorunuz Satı Bey' in yaptığına belki de düşmandır. Çünkü Satı Bey nümâyışten ziyade tahsile, teşkilata ehemmiyet verdi. Talebeye büsbütün başka bir ruh ilka etti. Bugün darülmualliminden neş'et eden efendilerin kaffesinde vatanperverlik, hiss-i milliyet, hiss-i terakki ve teali mebzulen mevcuttur.”¹⁰¹ Eğer hükümdar yani Abdülhamit isteseydi maarifi geliştirmeye çalışabilirdi. Ancak hükümet cahillerin elinde olduğundan ve despot bir zihniyete sahip olduğundan, maarife, dolayısıyla düşünen insanlara düşman olmuştur. Bizde devlet ricali krizi yalnız siyasi olarak aşmayı düşünmekte ve bütün gayretlerini bu konu üzerinde yoğunlaştırmışlardır. “...Ruesayı inkılabımız bile bu hakikati idrak edemezse, yalnız inkılabı siyasi ile şu milleti kurtarmaya uğraşırlarsa öteden beri kandili sönük harap bir türbeden başka bir şey olmayan Maarif Nezareti mi idrak edecek?”¹⁰² diye soran İbrahim Hilmi bu soruya cevabı yine kendisi vermiş ve bu nezaretin gerçekleri hiçbir zaman idrak edemediğini ve edemeyeceğini söylemiştir.

İbrahim Hilmi'nin üzerinde durduğu ve bu konunun esas çözüm noktalarından biri de Maarif Nezaretine ehil kişilerin atanması meselesidir. Ona göre maarife ehil kişiler değil burayı geçim kapısı yapmış siyasetçiler ve yandaşları hakim olmuştur. Orduya ya da donanmaya verilen önem maarife verilmemiştir. “ Maarif Nezaretine ise katiyen ehil bir

¹⁰¹ Hilmi, *Zavalı Millet-Felaketlerimizin Esbabı*, 1330, s.13

*Mehmet Tahir Münif Paşa (1828-1910)

*Mustafa Satı el-Husri (1880-1968)

¹⁰² Hilmi, *Maarifimiz*, s.8

adam aranmadı. Daima fırkaların kayırlacak ikinci derecede bir amili var ise onu oraya gedikli olarak getirmek bir müekkel ittihaz ettirmek için vasıta ittihaz edildi. Ne Maarif Nezaretine ehemmiyet verildi, ne de gelen bir nazırın bir iş yapacağı hesap olundu. Maarif Nezareti gayret etmezse, daha doğrusu Maarif Nezaretini çevirecek gayur zevat oraya gelmezse bu millet yine yeis ve fütur içinde akıbet-i elimesine müntazır bulunmalıdır (acı sonunu beklemelidir).¹⁰³ Sözleriyle bu konuya açıklık getirmiştir. “Artık her kitap yazar, her maarifte sakal ağrtan, gazetede muharirlik edenlerin Maarif Nezaretini, müsteşarlığını, meclis riyasetini, müfettiş umumiliğini idare edebilir fikrinde olunursa kabil değil bir iş göremeyiz.

İşte dört senelik meşrutiyette idare-i maarif! Her nazır geldi bir teşkilat yaptı, öteki geleninkini bozdu. Adete maarifte büyük bir tahteravalli oyunu cereyan etti. Birinin yaptığını öteki bozdu. Bir karışıklık, bir intizamsızlık hüküm sürdü.....

Bütün bu esbab-ı maarif umurunun çevirecek yeni fikirli zevatın kahtıdır (bulunmamasıdır). Daha doğrusu haram yiyiciliktir. Yoksa şu milletim maarif-i umumiyesini ihya edecek, maarife yeni bir hayat bahşeyecek pek muhtedir pek müteşebbis maarifperverlerimiz vardır, ne çare ki o münafi-i şahsiye bunların haiz salahiyet olarak iş başına geçmelerine manidir.”¹⁰⁴

İbrahim Hilmi, Osmanlı devletini geri bırakan sebepler üzerine uzun uzun tetkikler yaparken maarif üzerinde de söylenecek ve yapılacak çok şeyler olduğunu defalarca dile getirmiştir. Ancak onun bu çalışmaları insanları ve özellikle hükümeti pek etkilememekle beraber çalışmaları ve yayınları bu kurumlar tarafından engellenmeye çalışılmıştır.

¹⁰³Hilmi, age, s.11-12

¹⁰⁴Hilmi, age, s.18-19

Maarif Nezaretinin yeniliğe kapalı, düşünen zihinlere engel, yani kurumlar oluşturmaya mani, ders programları yapmaktan aciz, ahlak, vatan ve dini terbiye verecek kabiliyetten yoksun bir kurum olduğunu söyleyen İbrahim Hilmi şu sorularla Maarif Nezaretinin durumunu ortaya koymaktadır: “Ya Rab! Nedir bu hal? Nedir bu teseyyüp ve gaflet! Biz ne vakit uyanacağız? Maarifi ne vakit dürterek uyandıracacağız? Nerede o (Cromwell)! Gelse de maarifin demir kapılarını çevirip kilitlese, üzerine de yazı ile ‘Kiralık boş depodur.’ Levhasını talik eylese. Millet de kurtulur, biz de kurtulurduk. Ve bu kadar milyonlar boş yere heba olmazdı. Yoksa ne yazılsa, ne söylense hepsi hiç!”¹⁰⁵

Maarif Nezaretindeki eksiklikleri bu şekilde sıralayan İbrahim Hilmi bu nezaretin bütçesinin ordu ya da donanma gibi güçlü, hem bakanın hem de maarifin bütün kademelerinde çalışan insanların yetişmiş, siyasi çıkarlar için değil ülke çıkarı için buralara gelmesi durumunda daha iyi, Avrupa standartlarına daha yakın, düşüncesi daha açık bireyler yetiştiren kurum haline gelebileceğini ifade etmiştir.

Maarif bütçesinin azlığı ve diğer kurumlara oranın çok düşük olduğunu ifade eden İbrahim Hilmi bu oranın batı devletleriyle karşılaştırıldığında da aynı durumla karşılaşıldığını söylemiştir. Bu söylediklerini sayısal verilerle destekleyen İbrahim Hilmi şu tabloyu sergilemiştir. 1913 yılı itibarı ile Osmanlı devletinin maarif bütçesi 922.754 liradır. Aynı dönemde ordu bütçesi ise 8.948.705 lira olmuştur. Yani maarif bütçesinin 10 katı kadar fazla gerçekleşmiştir. Bu oranları batılı bütçelerle de karşılaştıran İbrahim Hilmi, Bulgaristan’da maarif bütçesi ordu bütçesinin %50’si kadardır. Romanya, İspanya, İtalya’da da maarif bütçesi Osmanlınınkinden çok daha parlaktır.¹⁰⁶ Bu saptamaları

¹⁰⁵Hilmi, age, s.20

¹⁰⁶Hilmi, age, s.23

yaptıktan sonra şöyle bir öneri getirmiştir: “ Harbiye hususundaki sarfiyatımız fevkaladedir. Bu da yanlış bir fikrin, yanlış bir terbiyenin saikidir. Harb-i ahir bize vazıhan (açıkça) ispat etti ki bu memleketi felaketten kurtaracak yalnız ordu ve donanmanın şevket ve kuvveti değil, belki maarifidir. Maarif-i müterakki, muallim-i kesir bir milletin ordusu canlı, ruhludur. Ve böyle bir ordu da kuvve-i maneviye gayet yüksektir.

Bu hakayika göre biz bundan sonra maarif-i umumiye bütçemizi pek çok kabartmalıyız. Şu şartla ki bu paraları mahalline sarf edecek, fevkalade nemalandırabilecek bir Maarif Nezaretinin tesis etmesi lazımdır.”¹⁰⁷

C. ÖĞRETMENLER

Eğitimin ilerlemesi, vatandaşların içine düştüğü cehaletten kurtulması ve Balkan Harbinin açtığı yaraların tedavi edilmesi için tek ilaç öğretmenlerdir. Aynı zamanda milletin geleceğini tesis edecek kişiler de öğretmenlerdir. Eğitim-öğretimin tek kurtuluş olduğunu savunan İbrahim Hilmi, bu işi ancak öğretmenler yapabilir görüşündedir.

Devletin maarifi ihmal etmesi sonunu hazırlamıştır. Yetersiz, bilgisiz, öğretmenlik meziyetlerinden yoksun, alan bilgisi olmayan insanlar öğretmenlik yaparken sadece cahil insanlar yetiştirmemiş, harp meydanlarında savaş kaybettiği gibi hayatın bütün alanlarında da başarısızlığa mahkum insanlar yetiştirmiştir. Dönemin okullarında yetişen kişilerin bir devlet memurluğu, bir banka memurluğu gibi görevleri yapmaktan aciz

¹⁰⁷ Hilmi, age, s.24

olduğunu ancak bazı iltimaslarla bu görevlere gelen kişilerden bu işleri yapabilecek ehil kişilere sıra gelmediğini her fırsatta İbrahim Hilmi dile getirmiştir.

Öğretmenlerimiz bu işi bir ideal uğruna bir meslek ve bir sanat olarak görmemişlerdir. Pek çok kişi bu işi başka bir işe geçmek için araç olarak görmektedir. Fırsat bulduğu zaman da öğretmenliği bırakmaktadır. “Bizde muallimlik bir meslek, bir sanat olarak tanınmamıştır. Ekserisi saika-i ihtiyaçla bu mesleğe ariyeten giriyor. Fakat gözü, maksadı hep başka bir meslek edinmektedir. Bu suretle fırsatçı olarak yaşar. Eğer azıcık varidat temin edecek bir iş ve hizmet bulursa muallimlikten yakayı kurtardığı gündür.”¹⁰⁸ sözleriyle bu görüşlerini açıkça ortaya koymuştur. Buna rağmen İbrahim Hilmi öğretmenleri haklı bulur. Çünkü her insanda bir gelecek kaygısı olduğu gibi öğretmenlerde de bunun olması tabiidir. Elbette ki onlar da geleceklerini teminat altına almak durumundadır. Ama bu gerçeği görerek önlem alması gereken bir kurum olan Maarif Nezareti bu duruma kayıtsız kalarak adeta bu durumu desteklemektedir.

İbrahim Hilmi öğretmenlerin yetersizliklerini, hem eğitim sistemine hem de Maarif Nezaretine maletmektedir. Nezaret öğretmenliği eş-dost yakınlarına iş imkanı olarak görürken, öğretmen yetiştiren kurumlarda bu işin hakkını verememiştir. Çoğu zaman bir iki kitaptan icazet almış olan kişiler kendi ezberlemiş oldukları kitapları öğrencilere de ezberletme yoluna gitmişler, bu esnada hiçbir yeniliğe geçit vermemişlerdir.¹⁰⁹

Kendi bastığı ve yayınladığı kitaplarında hem nezaret tarafından hem de öğretmenler tarafından bu yöntemle dışlanması İbrahim Hilmi’yi arayışa sevk etmiş, ilk

¹⁰⁸ Hilmi, age, s.41; Yahya Akyüz, *Türkiye’de Öğretmenlerin Toplumsal Değişime Etkileri (1848-1940)*, Ankara, 1978, s.89

¹⁰⁹ Hilmi, *Zavallı Millet- Felaketlerimizin Esbabı*, s.12

defa resimli kıraat kitapları yayınlamıştır. Ancak bu yenilikte kabul görmemiştir. Kitapçıların yeni yayınları her defasında nezaretin kabulünden geçememiştir. Bunu pek çok defa deneyen İbrahim Hilmi bu uğurda ekonomik zarara da uğramaktan kurtulamamıştır.

İbrahim Hilmi eksiklerin olduğu gibi bu mesleği tamamıyla da başarısız görmez. Pek çok şehir, pek çok ülke dolaşan ve gördüklerini anlatan İbrahim Hilmi başarılı öğretmenlerden ve müdürlerden de bahseder. İşte bunlardan birisi Darülmuallimin müdürü Satı Bey' dir. Satı Bey tüm gayretlerini harcadığı bu kurumu iyi bir seviyeye getirmiştir. Yetiştirdiği talebelere vatanperverlik, milliyet, ilerleme ruhunu yerleştirmiştir.¹¹⁰ Taşrada da onurlu vatanperverlik duygusuyla çalışan öğretmenler vardır. Öyle ki bunların pek çoğu sefil denilebilecek bir hayat sürmekte, okutacak kitaplar bulamamaktadır. Bir müdür yalnız bu işiyle yetinmeyip pek çok derse de girmek zorundadır. Pek çok idadide de hakeza durum böyledir. Bu okullarda öğretmenlerde ihtisas ta aranmaz. Tarih öğretmeni aynı zamanda coğrafya derslerine de girer, hatta matematik ve fen bilimleri dersine de girer.¹¹¹

İbrahim Hilmi öğretmenlerin ilmi sevilerini anlatmak için batı ülkeleriyle sık sık karşılaştırmalar yapmıştır. Batı ülkelerinde mesleğinde uzun seneler geçirmiş ve ihtisaslaşmış kişiler konularında mükemmel eserler meydana getirmişlerdir. Bunun neticesinde halkın gözünde saygın bir yer edindikleri gibi meslek hayatlarında da seçkin ve şerefli bir konuma yükselmişlerdir.¹¹²

¹¹⁰ Hilmi, age, s. 13

¹¹¹ Hilmi, *Maarifimiz*, s.42

¹¹² Hilmi, age, s.42

Bizde ise mesleğinde ilerlemiş öğretmenler dağıtılmış, yerlerine tecrübesiz öğretmenler atanmıştır. Bu uygulama hem genel eğitimde hem de askeri eğitimde geçerlidir. İbrahim Hilmi bu uygulamayı bir sene içinde üç vali değiştiren şehirlere benzetmiştir. Bir okula henüz gelmiş bir öğretmen daha okula öğrencilere ve çevreye alışmadan bir başka yere gitmek durumunda kalmıştır.

Eğer Avrupa bu seviyeye gelmişse müdürleri ve öğretmenleri ile buraya gelmiştir, der İbrahim Hilmi. Öğretmenler tam bir bilgi donanımı ile yetişiyor ve böylece öğrencilere de bilgi ve irfan saçan birer ışıık oluyorlar. Bu öğretmenlerdir ki Balkanlarda tebaamız altındaki topluluklara içten içe isyan ve fesat tohumları ekmişler, halkı isyana teşvik etmişlerdir.¹¹³

Avrupa'da ve Balkanlarda öğretmenler halkın milliyetçilik duygularını uyandırıp, isyana hazırlarken; bizim öğretmenlerimiz ise halkı uyutmuş, cehalet ve taassubu körüklemişlerdir. Halkın içine düştüğü cehalet düşmana mukavemet göstermelerini engellemiştir. Çünkü onlara milli his ve şuuru verecek öğretmenlerden yoksun kalmışlardır. Ülke bu durumda iken bizim öğretmenlerimiz ders kitaplarına resim konmasın diye müftü peşinde fetva almakla meşguldüler.¹¹⁴

İbrahim Hilmi Avrupa'da vatanperver, milli onur ve hassasiyeti galeyana getiren öğretmenler sayesinde Prusya'nın 1806 felaketini atlatabildiğini, Almanya'nın bu seviyeye ulaşabildiğini, Roma gibi büyük devletlerin Cıçero ve Çato gibi hatipleri sayesinde o büyüklüğe ulaştıklarını ifade etmiştir.

¹¹³Hilmi, age, s.43-44

¹¹⁴ Hilmi, age, s.44; Akyüz, s.139

İbrahim Hilmi öğretmenlik mesleğini hak ettiği yere getirebilmek için çeşitli önerilerde bulunmuştur. Şu başlıklar altında bu önerilerini özetlemiştir: “Evvel emirde muallimlerin gözünü açmalıyız. Uruk-u hamiyetlerini (damarlarındaki haysiyeti) uyandırmalıyız. Hissiyat-ı milliye ve vataniyeyi onlara talim etmeliyiz ki sonra bunlardan da milletin intibahı (uyanması) hizmetini beklemeliyiz. Darülmualliminlerde mi olur, mekatip-i aliye de mi yapılır, nerede olursa olsun bu yolda muallimler yetiştirmeliyiz ki istikbalden bir şey bekleyebilelim.”¹¹⁵

“Ümit ederiz ki bundan sonra maarif muallimlere ehemmiyet versin, muallimlerde vazifesini tanısin. Muallimlik bir meslek, bir sanat olarak tesis edilsin. İktidarlara, istikballeri temin edilsin. İptidai muallimleri bile terfiye olunsun.

Muallimlerimiz arasından birçok huteba, bir çok mürettepler çıksın. Sözleriyle, dersleriyle, kitaplarıyla milletin ruhunu kavrayarak i'tilayı (yükselmeye) hizmet etsin, konferanslar, nutuklar bir milletin amak-ı ruhunda derin bir iz bırakır, intibahına vesile olur.”¹¹⁶

D. ÖRGÜN EĞİTİM VE OKUL HAYATI

İbrahim Hilmi Maarifimiz ve Servet-i İlmîyemiz adlı eserine Satı Bey'e ait “Yarınki Osmanlılık bugünkü mekteplerde hazırlanacaktır.” özdeyişiyle başlamıştır ve bu sözü kitabının serlevhası yapmıştır. İbrahim Bey'e göre Satı Bey çok çalışkan ve iyi bir eğitimcidir. Başında bulunduğu Darülmuallimin mektebini çok iyi yerlere getirmiş,

¹¹⁵Hilmi, age, s.44

¹¹⁶Hilmi, age, s.48

vatanperver gençler yetiştirmiştir. Dönemin Osmanlı eğitim sistemi ve okulları çok iç açıcı olmamasına karşın eğitim ve öğretim işinden vazgeçilemeyeceğini, bilakis daha iyi eğitimcilerle, daha iyi okullarla daha güçlü ve sorunlarından kurtulmuş bir Osmanlı hayalinin olduğunu bu sözüyle hem Satı Bey, hem de İbrahim Hilmi ortaya koymuştur. Ama hem diğer eserlerinde hem de bu eserinde eğitim konusuna değinen İbrahim Hilmi bu sözün hükmü mucibini ve amacını pek gerçekleştiremediğini düşünür. Öyle ki eserinin ilerleyen bölümlerinde bu sözü başka bir sözle karşılayarak “.....Bugünkü mekteplerimizden yarınki Osmanlıların bizden pek farklı yetişmeyeceklerine kaniyim.” diye endişelerini belirtmiştir.¹¹⁷

Osmanlı Devleti okullarını ve okul hayatını tesis etmede sınıfta kalmıştır. Çünkü okul şartlarını taşıyan okul sayısı pek azdır. İyi denilebilecek okullarda bile asgari temizlik kurallarına uyulmaz, nizam ve intizam yoktur ve bir kargaşalık hakimdir. Bu tip manzaralardan ancak birkaç sultaniye (lise), darülmuallimin (erkek öğretmen okulu) ve idadi (yüksek okullarına hazırlık) istisna edilebilir.

İlkokullar ki bir milletin hayat ruhudur, bunlarda da durum aynıdır. Bunların çoğu ahırlar üzerinde, mezarlık kenarlarında, havasız, bahçesiz, dar ve pis yerlerde inşa edilmiştir. Bu halleriyle bir eğitim kurumu olmaktan uzak harap ve karanlık ocaklardır. İşte milletin geleceği bu ortamlarda yetişmektedir.¹¹⁸ İbrahim Hilmi okulların sadece öğretmen ve öğrenciden ibaret olmadığını öğretim ortamının da eğitimde çok önemli olduğunu ifade ederek okulların ıslah edilmesi gerektiğini söylemiştir.

¹¹⁷ Hilmi, age, s.28

¹¹⁸ Hilmi, age, s.25-26

İlkokullar çocukların aynı zamanda oyun da oynayabileceği yerler olmalıdır. Okullar temiz havayla havalandırılmalı ve aydınlık olmalıdır. Ancak ilkokullarımız çocukların içini sıkıan hapisaneler gibidir.

Bu okullarda öğretmenler de eski usul eğitim yöntemlerini kullanırlar. İbrahim Bey'e göre bu yöntemler çocuklar için uygun değildir. Bu halde bile öğretmenlerin yüzde sekseni okuttuğu dersin içeriğinden haberdar değildir. Bu öğretmenlerin çoğunun başka işleri vardır, bu işleriyle uğraşmaktan öğretmenliğe çok az vakit ayırabilirler.¹¹⁹

Anne babalar çocuklarının okulda neler yaptıklarıyla pek fazla ilgilenmezler. Adeta okula çocuğunu gönderdiği zaman dilimi, yaramazlığından dolayı çocuğu başından defettiği zamandır. Ebeveyn bu amaçla çocuğunu okula gönderir ve öğretmen de bu saatler içinde bir manada çocuğu tutar. Bu onun eğitimi için değil maksat hasıl olsun kabilinden bir uygulamadır.¹²⁰

Müfettişlerin maarif tarafından kabarık bir bütçeleri olmasına rağmen senelerce okullara uğramazlar.

İbrahim Hilmi okur yazar oranını iyi anlamamız için batı ülkeleri ile karşılaştırmalar yapar. Örneğin; bizde %5'e bile ulaşmayan okur yazar oranı Avrupa'nın bazı ülkelerinde %80'lere ulaşır. İbrahim Bey okur yazar olmayı yalnızca kıraat manasında anlamaz. Ona göre okumayı bilmek demek ahlaklı olmak, milli ve manevi değerlere sahip olmak demektir. Bu görüşünü şöyle açıklar: “ Hem de bizde okuyup

¹¹⁹Hilmi, age, s.26

¹²⁰Hilmi, age, s.26

yazma bilenlerin yüzde kaç para eder? Keşke hiç okumasaydılar. Değil tahsil-i iptidai ve tali hatta tahsil-i aliyi ikmal etmişlerde bile son derece fesad-ı ahlaka uğramış kaç bin hemşehri vardır! Bir tahsil ki aile muhabbetinden, vatan aşkıdan, terbiye-i tarihiye, ahlakiye, medeniye ve milliyeden aridir. O sahib-i tahsilden gerek şahsına gerek memleketine ne gibi bir fayda me'muldür?

İşte bu esassız ve fena tahsiller, görgüler, yarım bilgiçler, yarım alimler değil midir ki memleketimize bunca felaketi getirdiler.”¹²¹

İbrahim Hilmi okulların fiziki şartlarının iyileştirilmesi gerektiğini, bunun bir okul için ilk şart olduğunu söyler. Virane okul binalarında eğitim-öğretim yapılamaz. Bunların yanında okullarda beden eğitimi ve jimnastik dersleri daha yoğun olmalı, yaşlarına ve seviyelerine göre oyunlar oynatılmalıdır.

Öğrencilerin yiyecekleri ve giyecekleri üzerinde de önemle durulmalıdır. Ancak okullarda bu ikisine de pek fazla dikkat edilmez. Onun cümlesiyle; “Çocuklar bakkalların fasulye piyazıyla ciğer kebabına mahkumdur.” böyle beslenen öğrencilerden de zihinsel ve bedensel aktiviteler beklemek doğru değildir.

İbrahim Hilmi'ye göre dönemin en kaliteli okulları azınlık okullarıdır. Robert Koleji, Fener'deki Rum mektebi, Galata ve Kadıköy'de ki Führeler ve Sürler mektepleri, Alman Okulları, İngiliz Kız Okulu, Yunan Kız Okulu, Rum , Ermeni, Bulgar ve Musevi okulları Türk okullarından daha iyi eğitim veren okullar olarak görülmektedir.¹²²

¹²¹Hilmi, age , s.28

¹²²Hilmi, age, s.29

İbrahim Bey Türk okullarının da azınlık okullarının seviyesinde bir eğitim, binaların muntazamlığı ve ferahlığında okullar, temiz bir çevreyle donatılmış eğitim ortamları ile anılması gerektiğini düşünür. Okullar kütüphanelerle donatılmalı, ferah sınıflar ve konferans salonları olmalı, okullar tarihi şahsiyetlerin ve tarihe iftihar vesilesi olan tablolarla süslenmelidir.

Meslek okullarına ağırlık verilmelidir. Ziraat, zanaat ve ticaret okulları açılmalıdır. Madencilik, şimendifercilik, vapurculuk gibi meslek dallarına ait okullar çoğaltılmalıdır. Hatta hasta bakıcılıktan, aşçılığa kadar geniş bir yelpazeye sahip meslek okulları oluşturulmalıdır ki ihtiyaç duyulan kalifiye insanlar yetiştirilebilsin.¹²³

İbrahim Bey'e göre okul hayatı, insan ömrünün en tatlı günleri ve hayatta iz bırakan zamanıdır. Okul hayatı milletin ruhi terbiyesinde ve gelecek yaşamından da büyük bir etkiye sahiptir. Ancak okulların fiziki şartlarının iyi olmaması, eğitim kalitesinin düşük olması ve milli terbiyenin fertler üzerinde gerçekleştirileceği değişimin okullarda anlaşılmamış ve anlatılamamış olması bu etkiyi menfi yönde etkilemektedir.

İbrahim Hilmi iki okul örneği verir, bunlardan birisi öğrencilerin kabiliyetlerini geliştirici, diğerleri ise gelecek için hiçbir umut vermeyen bir okuldur. Şöyle açar bu örnekleri; "Güzel ve geniş bahçeler içinde yapılmış büyük, temiz ve aydınlık bir mektep binası tasavvur ediniz. Dershaneler, yemekhaneler, yatakhaneler, teneffüshaneler temizlikten pırıl pırıl yanıyor, her taraf bembeyaz, temiz ve pak, hocalar redingotlarını

¹²³ Hilmi, age, s. 31-32

giymişler, saatinde dershaneye giriyorlar, dersleriyle, tavır ve hareketleriyle talebeleri kendilerine hayran bırakıyorlar; mektep idaresi baştan aşağı muntazam bir makinenin çarkları gibi dönüyor, her tarafta intizam, itaat hüküm sürüyor; talebenin bahçe ve kır gezilerinde ciddiyet, samimiyet, kardeşlik görünüyor, artık böyle bir ortamda yetişecek talebeler sosyal ve milli hayatta ne gibi bir inkılap yapmaz!

Bir mezarlık kenarında ilkokul; sırası, masası yok, talebesi karmakarışık ders okuyor, çoğunlukla okutacak hocası da bulunmuyor, sonra rüştiye ve idadiye mektepleri ki binalarında, derslerinde, yemek ve içmelerinde bir karışıklık, intizamsızlık, temizlikten yoksun bir köylülük hayatı hüküm sürüyor. Artık böyle geçen bir mektep hayatından istikbal için ne beklenir?”¹²⁴ Bu örneklerden anlaşıldığına göre eğitim-öğretimde temiz bir çevrenin ve uygun bir okulun öğrencinin okul hayatını anlamlandırmada önemi büyüktür.

İbrahim Hilmi okul hayatıyla ilgili Avrupa’dan örnekler verir. Pek çok Avrupa ülkesini gezen İbrahim Bey bizden ileri gördüğü yaşantılarını çarpıcı örneklerle anlatmıştır. Belçika’da sergide dolaşan çocukların giyim-kuşamının güzelliğini, öğretmenlerine saygıları ve küçük yaşlarına rağmen itaat, ağırbaşlılık ve intizam kabiliyetlerinin ne kadar geliştiğini hayranlıkla anlatır. Leipzig’de parkta oynayan anaokulu çocuklarının ellerindeki kazma-küreklerle hem oynayıp hem de hayata alıştırdıklarını görmüştü. Oyun ve eğlencenin bile sadece zaman geçirmek için değil hayata hazırlayıcı bir amaç güdülerek oynandığını ve küçük öğrencileri nasıl hayata hazırladıklarını müşahade etmişti.

¹²⁴Hilmi, age, s.33-34

Sicilya'ya yaptığı bir vapur gezisinde karşılaştığı Rus Öğretmen Okulu öğrencilerini hayretle karşılamıştır. İtalya'nın tarihi ve doğal güzelliklerini görüp, sanayi ve ilim müesseselerini hocalarının eşliğinde gezdikten sonra, vapurda gezilen yerlerin kritiğini yapan bu grup tüm yolcuların takdiriyle karşılaşmıştı. Hocalarını tam bir ciddiyet ve ilgiyle dinleyip notlar alan öğrencilerse İbrahim Bey'in gıptayla baktığı öğrenci tipleriydi.¹²⁵

Bu manzaraları anlatan İbrahim Hilmi, bizde de öğrencilere müzeleri, camileri, eski eserleri, şehirleri ve hatta köyleri bile gezdirerek bu uygulamaların eğitici ve öğretici gezilere dönüştürülebileceğini ve böyle olması gerektiğini ifade etmiştir. Bu tip gezilerin öğrencilerin sosyalleşmesinde, aralarındaki yardımlaşma ve uyumun artmasındaki rolü büyüktür. Milletin günlük yaşamının canlanması ve hamiyet unsurlarının daha da artmasının bu tip etkinliklerle mümkün olabileceğini belirtmiştir.

E. YAYGIN EĞİTİM

Osmanlı Devleti eğitimi örgün olmasından çok yaygın olması yönünden eğitimi yönlendirmiştir. Devletin kuruluşundan başlamak üzere bu işi çok farklı kurumlar ve kişiler üstlenmiştir. Osmanlının kuruluşunda çok önemli yere sahip olan tasavvufi tarikatlardan ahi kuruluşlarına, imamlardan kadırlara kadar pek çok yönden yaygın eğitim çalışmaları sürdürülmüştür. Bir dönem İstanbul'unda sadece dergahların sayısı yüzleri bulmuştu.

¹²⁵ Hilmi, age , s.34-38

Bu kurumların her birinin işleyiş yöntemi diğerlerinden farklı idi. Hedef kitlesi, işledikleri konular ve anlatım usulleri farklılık gösteriyordu. Bir kısmı esnaflara seslenirken, başka biri çiftçilere, başka biri seçkin şehirlilere hitap ederken diğer birisi normal ahaliye yönelik çalışmalar yapmaktaydı.

Osmanlı Devleti duraklama ve gerilemeye başlamasıyla pek çok alanda yozlaşma başlamış, yukarıda saydığımız halka yönelik eğitim faaliyeti sürdüren kurumlarda da bu başgöstermiştir. Çeşitli çıkar grupları bu usullerle fayda sağladığı gibi kendisinden bekleneni de verememeye başlamıştır.

İbrahim Hilmi bu dönemde bu işi yürütenlerin neredeyse tamamının cahil kimselerden oluştuğunu ifade eder. Medreselerdeki uygulanan yöntemler artık hiçbir yerde uygulanmayan eski yöntemler haline gelmiştir. Bu yöntemlerle zeki ve kabiliyetli kafalar da körleşmekte, başkalarına yararı olmak şöyle dursun kendilerine bile yarar sağlayamayacak şeyler ezberlemektedirler.

Camilerde verilen dersler ve vaazlarda geçerliliği kalmamış usullerle devam etmektedir. İbrahim Hilmi bu manada vaizliği ve vaizleri de tenkit eder. Bunların yaptığı vaazlarla hiçbir gence hitap edemediğini ve camilerde gençlerin vaaz dinlemediklerini söyler. “Gelelim vaizlere ve bunların yaptıkları vaazlara! Bugün az-çok öğrenim görmüş gençlerimizin camide bir hocanın çevresine oturup vaaz dinledikleri çok az görülüyor. Niçin? Vaazların çoğu o kadar yavan, o kadar bilgisizcedir ki... bütün yenilikler, ilerlemeler yasak... her iyi girişim, her güzel taklit haram, mekruh, günah...”¹²⁶

¹²⁶ Hilmi, *Avrupahlaşmak*, s.146-147

Vaizler dinin ibadet kısmı üzerinde o kadar çok durmaktadır ki, din, halk tarafından sadece bundan ibaretmiş gibi anlaşılmaktadır. İbrahim Hilmi dinin sosyal yaşama yönelik uygulamalarının da doğru olarak anlatılması gerektiğini savunur. Yapılan yenilikler ve uygulamalar ise din adına bu kişiler tarafından engellenmektedir, görüşündedir.

Osmanlı Devletinin düçar olduğu felaketlerin sebebi kılıçları kadar keskin kalemlerinin olmamasındandır. Dünyevi hayata gereken önemi vermemesinden, özellikle de dini cehalettendir. Müslümanlara İslam'ın ahlak ve faziletleri, sosyal ve ilmi şariat öğretiliyor. Ancak Kur'an'ın dünyaya yönelik ahkamı öğretilmiyor. Sadece ahirete yönelik bilgiler veriliyor. İslam'ın düşünmeye sevk eden, çalışmaya yönelten emirleri öğretilmiyor. Bu yüzdendir ki dünyada yiyip içmek, rahat rahat uyumak, gelecek kaygısından uzak olmak ve kanaatkar bir hayata razı olmak düşüncesinde olan insanlar dini yaşantılarında da vaizlerin ve hocaların öğretilerini yerine getirmemektedirler.¹²⁷

İbrahim Hilmi vaizler ve din adamlarının taşrada ve köylerde halk üzerinde daha etkili olduğunu, bunların bilgisiz ve cahil olması durumunda ise halkı menfi yönde ne kadar kötü duruma düşürebildiklerini anlatır. Devletin medenileşmeye ve ilerlemeye dönük uygulamalarını sonuçsuz bırakan bu hoca taklidi cahil kimselerdir. Bu kimseler yeni tarım pulluklarından tutun da sağlıklı hayat için kullanılan ilaçlara kadar pek çok gelişmeyi şeriata aykırı göstererek engellemişlerdir. Elifba ve okuma kitaplarına konulan resimlere karşı çıkmışlar ve halkı kışkırtmışlardır. Bu manada din eğitimi aldığını

¹²⁷Hilmi, *Milletin Hataları*, s.18-19

zanneden köylüler Allah'ın adıyla peygamberin adını ayırt edemez derecede cahilleşmişlerdir.¹²⁸

Beyazıt Camiinde dinlediği bir vaizin anlattığı ve uzun hikayelerle bezediği, soğanın bıçakla değil elle parçalanması, yemeğin kaşıkla değil elle yenmesi gibi vaazdan örnekler veren İbrahim Hilmi, adaba, bilime toplum yaşayışına aykırı gelen bu sözleri hayretle anlatır. Vaizlerin bu asgari şartlara sahip dini ve genel kültüre sahip olması gerektiğini söyler: “İslam ahlakının faziletlerinden ,Hz. Peygamberin hayatından, dört halifenin davranışlarından, Kur'an-ı Kerim'den, hadislerden, bazı din kitaplarından, İslam tarihinden, sosyolojiden, insan haklarından, insanların birbirlerine karşı olan görevlerinden, İslamiyet'in ve Müslümanların bugünkü durumundan, mazarından, geleceğinden söz edemeyen vaizlerin o kürsüye nasıl çıktıklarına bugün bile hayret ederim.”¹²⁹

İbrahim Hilmi vaizlik ve cami görevlileri ile ilgili birkaç can alıcı soruyu -bugün bizlerin de sorduğu – sorar ve cevabını kendisi verir. Eskiden kendilerine hürmet edilen hoca efendilere ve onların mevkilerine saygı azalıyor. Gençler neden sarıklı bir hoca gördüklerinde daha saygılı davranmıyor? Neden gençler vaazlara koşmuyor? Aydınlar, düşünürler ve entellektüeller neden din adamlarına o kadar önem vermiyor? Bu soruların cevaplarını din adamlarına yönelik tenkitlerle cevaplar, İbrahim Hilmi. Çünkü bu hocalar ruh hallerini ve zihniyetlerini zamanın gerektirdiği yönde değiştirememiş ve zamanın değerini taktir edememişlerdir. Dünyanın hareketleri bilimsel olarak ispat edilmişken vaizlerimizin ısrarla dünyanın öküzün boynuzları arasındadır demelerinde aramalıdır.

¹²⁸ Hilmi, *Avrupalaşmak*, s.147

¹²⁹ Hilmi, *age* , s.148

Eğer bu hocalar bu iddialarında ısrar eder, bilimsel gerçeklerel yüz çevirirlerse, onların dini emir ve yasaklara ilişkin telkinleri ve nasihatları da gücünü kaybedecektir.¹³⁰

İbrahim Hilmi her meslekte olduğu gibi dini öğretimle meşgul hocaların ve vaizlerin içinde de iyi ve ilmine güvenilir kimseler olduğu gibi, aksi yönde anlatılan tipte insanların da olduğunu söyler. Seyahatleri sırasında din eğitimi ve öğretimiyle meşgul hocalarla ve öğretmenlerle karşılaştığını vatanperver insanlar yetiştirdiklerini anlatmıştır.

İbrahim Bey insanların doğru bilgiye ulaşması, yaygın eğitimin devlet tarafından denetim altına alınması için ve bu işi yapan kişileri daha iyi yetiştirmeleri için şu önerilerde bulunmuştur:

1. Öncelikle meşihat kendisini yenilemeli, ilmi derece ve rütbeleri belirlemelidir.
2. Şer'i mahkemeler ıslah edilmeli, kadılarına hak ettikleri mevkiler verilmeli, namus ve hamiyet sahibi insanlardan seçilmelidir.
3. İlmiye sınıfının kıyafetleri düzenlenmeli, rütbeleri belirlenmeli ve bu kişilere gereken saygı gösterilmelidir.
4. Medreseler ıslah edilmeli, eğitim merkezine dönüştürülmeli ve tembelhane durumundan kurtarılmalıdır.
5. Medreselerde hem din bilimleri hem de fen bilimleri öğretilmelidir.
6. Şer'i mahkemeler ıslah edilmeli, yeni yöntemler oluşturulmalıdır.
7. Müslümanlar toplumun geliştirilmesi için şer'i ve medeni tüm yenilikleri yaygınlaştırmalıdır.

¹³⁰ Hilmi, age , s.149

8. Ayrılığa sebep olan mezhepler arası farklılıklar giderilmelidir. Bunun için bir din kurulu oluşturulmalıdır.¹³¹

F. PROGRAMLAR VE DERS KİTAPLARI

Maarif Nezareti pek çok okul açmasına rağmen bu okullarda uygulanacak esaslı bir ders programı yapmamıştır. Ciddi bir programa tabi olarak yetişmeyen nesiller bugün bize yön verecek, fikir üretecek kafalar yetiştirememiştir. Maksat ve gayeden yoksun, herşeyi ezberletme amacı güdüpte hiçbir şey öğretemeyen programlar sayesinde yarım alimler ve yarım tahsilliler memleketi telafisi mümkün olmayan felaketlerin eşiğine getirmişlerdir.

İbrahim Hilmi programsızlık yüzünden gerek genel okullarda, gerekse askeri okullarda boşa geçirilen zamana ve yetersiz bilgi verilen insanlara acımak gerektiği düşüncesindedir. Çünkü son zamanlarda memleketin içine düştüğü felaketlerin sebebi eksik eğitim ve öğretimdir.

Batılı ülkelerde programa çok önem verilmiştir ve eğitimde uzak ve yakın hedefler saptanarak her dersin içeriğine uygulanmıştır. Böylece okuldan mezun olan gencin okul sonrası hayatı garanti altına alınırken, bütün vatandaşlarda milli his ve mefkûreye uygun bir düşünce oluşturulmuştur. Yine öğretim programlarına aile terbiyesine, vatan sevgisine, atalara ve babalara hürmet ve padişaha sadakat hislerine, askerliğe, milli ve dini müesseselere sevgi duygularını arttıran konular üzerinde durulur.

¹³¹ Hilmi, age, s.152-153

Batılı ülkelerde bu iş ciddiyle üzerinde durularak Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanır. İlk, orta ve yüksek sınıflar için ayrı programlar hazırlanır. B  iş için aylarca incelemeler yapılır, uzun uğraşılardan sonra meydana getirilir. Bu programlarda, bütün derslerin ayrıntıları, konuları, ders saatleri işlenecek konular gibi dersle ilgili ayrıntılar belirlenir. Bu programa uygun kitaplar öğretmenler ve yazarlar tarafından yazılır ve bastırılır. Öğretmen hangisini uygun bulduysa okutur ve müfettişler de bu kitapların programa uygunluğunu teftiş ederler.¹³²

Program denilince bizde gelişigüzel hazırlanmış bir kitap listesi anlaşılır. İbrahim Hilmi'ye göre bu usul Abdülhamit tarafından maarifi sıkma, baskı yapmak, öğretmenlerin serbestçe eğitim-öğretimde bulunmalarına, fikir özgürlüğüne açık kitapları okutmalarını engellemek için yapılmış tekelleştirici fena bir usuldür.

Maarif Nezareti programları hazırlarken yirmi-yirmibeş sene önce yazılmış bazı kitapların başlıklarını ve konularını kaydederek içeriğini oluşturmuştur. Programlar, kitapları elinde kalan ve satmak isteyen bazı kitapçılar için de fırsat olmuştur. Bu kitapçılar bu kitapları programlara ge irtmişler, kitaplara gerekli konu başlıklarını da ilave ederek listeye aldırılmışlar ve bu şekilde servet elde etmeye çalışmışlardır.¹³³

İbrahim Hilmi haksız kazanç sağlayan, bu usulle insanları kandıran kitap ılarla ilgili şunları söyler: "Mektep kitapları tabına başlar başlamaz tabi bu yolda yazılmış bütün asarı okumak ve tetkik etmek icabetti. Bu asar-ı matbuayı okudukça ağlayacağım geldi. Binlerce kitap tabedildiğ  halde dokuz yüz doksan yedisi birbirinin kopyası,

¹³² Hilmi, *Maarifimiz*, s.49-50

¹³³ Hilmi, *age*, s.51

birbirinin aynı gördüm. O vakit bu millete acıdım. Maarifimizin niçin terakki etmediğini, evladı vatanın niçin cahil kaldığını anladım. Yazıklar olsun kitapçılarıma! Ekserisi bu fakir, zavallı evladı müstakbelin nafakalarından arttırıp verilen paraları soymak, servet yapmak için kitap neşriyatını sarf-ı imtiha, imtia-i ticaretiyye şekline sokarak müteneffi olmak için çalışmışlardır.”¹³⁴

İbrahim Hilmi Maarif Nezareti’nde meydana gelen bu yolsuzlukların maliyetini ve bedelini toplumun tümünün ve genel eğitimin ödediğini ifade eder. Altı ay içinde alelacele kitap cetveli basılıp, bu listeninde içerdiği kitaplarda büyük bir tarafgirlik ve haksızlık görülür. Bazen programla taban tabana zıt kitapların bile bu listede yer aldığı görülür.

Bu tip yolsuzluklar için yapılan şikayetlere Maarif Nezareti cevap vermekten aciz kalmıştır. “Kitapların tamamının incelenemediğini buna vaktin müsait olmadığını, şikayetlerin haklı olduğunu ve diğer kitapların gelecek yıllarda okutulacağını” ifade eden açıklamalar yaparak bu işin içinden çıkılmaya çalışılmıştır.¹³⁵

Maarif Nezaretinin bu uygulamaları eğitim-öğretim için büyük bir kayıp olduğu gibi, kitapçıların ve yazarlarında zamanın eğitimine uygun güzel kitaplar oluşturmaktan ve basmaktan da vazgeçirmiştir.

Maarif Nezareti eğitimde hedefler belirleyip, dersleri ve programları bu hedeflere göre oluştursaydı, Balkan yenilgisi de meydana gelmeyecekti.

¹³⁴ İbrahim Hilmi, *Müşüman Çocuk Yeni İlmihal*, İstanbul, 1326, s.1

¹³⁵ Hilmi, *Maarifimiz*, s.52-53

İbrahim Bey, askeri okullarda ahlak dersleri okutulmalı, vatan duygularını uyandıracak, yiğitlik ve cesaet hisleri verecek, askerliğe bu ruhu katacak ve manevi kuvvetini arttıracak programlar uygulanmalıdır, görüşündedir. Tarihten askeri iftiharları olan sayfalar öğretilmelidir. Modern program geliştirme biliminde uzak ve yakın hedeflerle ifade edilen bu başlıklara o zamandan önem verilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Okulda vatanperverlik, milli terbiye, aile terbiyesi ve şahsi-medeni cesaretin verilmesi önemlidir. İbrahim Bey programlarda eksik gördüğü bu amaçları yayınladığı ders kitaplarında kapatmayı amaçlamıştır. Bunun için okuma kitaplarında, ahlak risalelerinde, din dersleri kitaplarında ve elifbalarda iyileştirmeler yapmıştır. Bu kitapları çocukların pedagojik seviyelerine uygun yeni usullerle tanzim etmiştir. Ayrıca okullardaki ilmihal kitaplarının çocukların yaş ve anlama seviyelerinin üstündeki gereksiz konularla dolu olduğunu görmüş ve bu alanda da yeni anlayışta kitaplar neşretmiştir.¹³⁶ Bu kitaplarda uyguladığı usulü, “ çocuklarda fikri teşebbüsü uyandırmak, ailesini sevmek, vatanını düşünmek, milletin şan ve şerefine yükselmesine çalışmak, ziraat, zanaat ve ticaret maksadıyla yetişmek, yaşadığı memleket ve çevreye gönül bağlamak” olarak belirtmiştir.

Okul kitapları yeni düzenlemelere, yeni anlayışlara, yeni ciltlere ve öğrencinin ilgisini çekecek zerafet ve nefasete sahip olmalıdır. İbrahim Bey nezaretin bu işi kendisine vermesi halinde beş yıl içinde bu durumu düzeltebileceğini ifade etmiştir.

¹³⁶Hilmi, *Müşüman Çocuk Yeni İlmihal*, s.2

G. DİN EĞİTİMİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

İslam Dini doğuşunda saf, temiz, yaşanılabilir, sosyal hayata uygun, insan ilişkilerini en doğru şekilde sürdüren Hz. Peygamberin öğretileriyle her gün daha da güzelleşen bir yapıya sahipti. İslam toplumu Kur'an ve Hz. Muhammed'in öğretileriyle örnek bir toplum halini almıştı. Ancak Osmanlı'nın son dönemlerine gelindiğinde dinin anlaşılma ve anlatılmasında özünden ayrılarak daha çok bid'at ve hurafelerin ön plana çıkartılması halkı din konusunda cahil hocaların elinde cahil bırakmıştır. İbrahim Bey'e göre İslam'ın esası insanlara modern usullerle öğretilmelidir. İçine düşülen bu durumdan ancak bu yöntemlerle kurtulunabilir.

Şu bir gerçektir ki, Osmanlı Devleti çok zayıflamıştır. Yıkılacak bir bina ya da ölecek bir hasta gözüyle bakılmaktadır. Siyasi, ekonomik, askeri yönden yanlış politikalarla yönetilmiş ve yönetilmektedir. Sadece bu alanlar geri kalmamış, sosyal hayatta çöküntüler başlamış, kültürel çözümler baş göstermiş, halk adeta ümitsizce sonucu beklemekte ve hiçbir şey yapmamaktadır. Balkan Harbinde alınan mağlubiyetler bu işi daha zora sokmuş, mücadele ruhunu da alıp götürmüştür.

Aydınlar bu aşamada bu sonucun nedenlerini sorgularken çok çeşitli görüşlerin yanı sıra en etkin ve akla yatkın sebeplerden birisi asırlardır süregelen cehaletin daha da artmış olduğu görüşü olmuştur. İbrahim Hilmi bu dönemde bu görüşü seslendiren ve bununla ilgili çözüm önerileri sunanların başında gelmiştir.

Ona göre yaşanan felaketleri başlıca sebebi cehalettir. Dini cehalet, taassup, bid'at, yöntemsizlik, genel eğitimin ihmali, din adamlarının ve eğitimcilerinin yetersizliği umumi bir cehalet ve ataletle toplumu sürüklemiştir.¹³⁷

Konu eğitime gelince, İbrahim Bey dini eğitimin ihmal edilmiş olduğunu ve bunun dini bütün kurumlarla beraber eğitimde de yeni bir anlayışla gözden geçirilmesi gerektiğini savunmuştur.

Dinin anlatılmasında yeni bir yöneme ihtiyaç vardır. Çünkü din bizim en basit işlerimiz olan yatmaya kalkmaya, oturmaya, gezmeye, giyinmeye, düşünmeye, öksürmeye, ağlayıp gülmeye varıncaya kadar uydurulmak istenmiştir. Bunun için dine olmadık hükümler, bid'atlar, hurafeler ve israiliyat sokulmuştur. Böylece insanların günlük hayat akışı da bozulmuştur.¹³⁸

İbrahim Bey'e göre dinin anlaşılması ve anlatılmasında son asrın en büyük yanlışlarından birisi de dini, ruhani hayata hasredip maneviyat ve uhreviyat hislerine dinin tamamı bunlarmış gibi sarılınmasıdır.¹³⁹ Bu düşünce ve uygulama İslam'ın bu husustaki düşüncelerine tamamen zıttır. Böylece Müslümanlar dünyevi hayattan soyutlanarak maddi olana karşı ilgisizleşmişlerdir. Bunun sonucu olarak da pek çok alanda gerilemeler görülmüştür. Dinin öğretilmesinde tamamen dinin yanlış anlaşılması neticesinde ortaya çıkan bu durum düzeltilmelidir.

¹³⁷ Hilmi, *Avrupalılaşmak*, s.46

¹³⁸ Hilmi, *age*, s.33-34

¹³⁹ Hilmi, *Milletin Hataları*, s. 18

İbrahim Hilmi eğitimin milli duygularla örölü olmasından yanadır. Öğrencilerin ruhlarında vatanperverlik, milliyet ve ilerleme hissi okullarda uyandırılmalıdır. Milli terbiyenin okullarda kazandırılması ve bu duygunun gereğini yerine getirecek insanlar yetiştirilmesi görevi okulların olmalıdır. Milli terbiyenin bazı özellikleri vardır. Yöneticilere sadakat, kanunlar ve mevzuata itaat, ordu ve donanma gibi çeşitli müesseselere özel saygı, en küçüğünden en büyüğüne kadar atalara saygı ve muhabbet milli terbiyenin önde gelen unsurlarıdır. Ancak eksik olan dini terbiye, şahsi ve toplumsal terbiyemizin yetersizliği milli terbiyenin de gerçekleşmesini güçleştirmektedir. Bu yüzden milli terbiye sağlam bir şahsiyete ve sağlam bir ahlaka dayanmalıdır.¹⁴⁰ Bir dönem bu üstün özelliklere sahip olan milli terbiye, alafranga yaşam tarzının benimsenmesiyle bozuldu. Hristiyan ahlakıyla örölü bu yeni tarz bizim milli terbiyemizi o derece bozdu ki, bu özelliğimizden nefret eder hale geldik.¹⁴¹ Eğer bu olumsuz özellikleri almaksızın milli terbiyemizi geliştirebilirsek eğitimimiz istenilen düzeye ulaşacaktır.

İbrahim Hilmi'ye göre eğitimin milli özellikler taşıması dine sırtını dönmesini gerektirmez. Çünkü onun gerçekleştirmesi gereken bir unsur da dini terbiye ve eğitimidir. "Toplumsal bilimlere ve genel eğitime de dayanan bugünkü medeni hayatta din ve milliyet duyguları da büyük bir mevki tutuyor. Vatan fikirlerinin tam olarak gelişmesi din eğitiminin gereksizliğini ispat etmiyor. Aksine kişisel ve toplumsal ahlakta din eğitimine büyük bir yer veriliyor. İslamiyet gibi ahlaki ve toplumsal bir din aynı zamanda milliyet ve vatan fikirlerini de birleştiriyor."¹⁴²

¹⁴⁰ Hilmi, age s.47

¹⁴¹ Hilmi, age, s.49

¹⁴² Hilmi, *Avrupalılaşmak*, s.187-188

Sosyal ve medeni hayatımızı Avrupa standartlarına çıkartıp en son hedefe varmış olsak servet ve kuvvetin zirvelerine çıksak bile mutlu olmayacağız. Çünkü bunun neticesi şahsi hırs ve çıkarların, bencilliklerin doyurulmaya çalışıldığı maddeyle örölü bir hayat olacaktır. Bu noktada imdadımıza mutsuz ruhlarımızı rahatlatacak, ümitsiz kalpleri teselli edecek hidayet dini olan İslam Dini yetişecektir. Bu yolun Kur'an hükümlerinden ve Hz. Peygamberin hakikat ve kurtuluş yolunu takipten geçtiğini ise her akıl sahibi anlayacaktır. Dolayısıyla ne kadar maddi doyuma ulaşırsak ulaşalım din eğitimi ile gönüllerimizi de doyurmamız gerekecektir.¹⁴³

1. DİN DERSİ PROGRAMLARI

Cumhuriyetin ilanından sonra okul kitapları yayıncılığına başlayan İbrahim Bey, Din Dersi kitapları da yayınlamıştır. Okul çocukları için hazırlattığı Kur'an Tercümeleri ve Ecza'yı Şerifelerin yanı sıra, Malumat-ı Diniye, Din Dersleri, çocuklar için elifba kitapları ve ilmihaller de yayınlamıştır. Bu kitapları İzmirli İsmail Hakkı, Kadıköy Lisesi Din Dersleri muallimlerinden Ziya Efendi, Konya Sultanisi muallimlerinden Hoca Atıf Efendi gibi hocalara yazdırmıştır.

İbrahim Hilmi sadece bu eserleri yayınlarak yetinmemiş, Din Dersleri ile ilgili hem ders kitabı yazmış hem de derlemeler yapmıştır. "Müslüman Çocuk-Yeni İlmihal"* ve "Türk Çocuğunun Din Kitabı"* isimli ders kitapları onun derlemiş olduğu kitaplardır.

¹⁴³ Hilmi, age, s. 188

İbrahim Hilmi, Müslüman Çocuk Yeni İlmihal adlı eserinin önsözünde okul kitapları yayıncılığına girdiğinde karşılaştığı duruma kısaca değinir. Bu işe başladığında bütün okul kitaplarını okuyup incelediğini ifade ederek acıklı bir manzarayla karşılaştığını söyler. Bu yolla vatandaşların nasıl aldatıldığını ve cahil bırakıldığını ifade eder. Çünkü bu eserin büyük bir çoğunluğu birbirinin tekrarı ve kopyasıdır.¹⁴⁴

Elifba ve okuma kitaplarının bir derece düzeltildiğini ancak Mekatip-i İbtidaiyye programlarından kaynaklanan bazı eksiklikler yüzünden Din Dersleri ve İlmihal kitaplarının anlaşılmasında bir üslupta kaldığını ifade eder. Bu programlara göre okula yeni başlayan çocuklara yaşlarının çok üstünde seviyelerde konular işlemekte ve henüz gerekli olmayacak bilgiler körü körüne verilmektedir. İbrahim Bey bu eksikliklerle dolu olduğunu söylediği bu alanda bazı sadeleştirmeler ve düzeltmeler yapılması gerektiğine inanmış ve bunu kendi bilgi ve becerisiyle yapmaya çalışmıştır. Yazdığı bu ilmihallerde eksiklerinin ve yanlışlarının olmasının muhtemel olduğunu, kendisine gelecek öneri ve eleştirilerle bunu düzeltebileceğini ifade etmiştir.¹⁴⁵

İbrahim Hilmi, 1926 yılına gelindiğinde yeni programlardan rahatsız olduğu anlaşılan eleştiriler yapar. İlk mekteplerin müfredat programlarında Kur'an-ı Kerim ile Din Dersleri'nin ikinci sınıftan başlaması ve Malumat- ı Diniye içinde herhangi bir kitap ve dersin ayrılması, sadece öğretmenin gerekli gördüğü yerde hatırlatmalar yapacak olması

¹⁴⁴Hilmi, Müslüman Çocuk Yeni İlmihal, s. 1

*Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Müslüman Çocuk Yeni İlmihal*, İstanbul, 1326, Kitabhanenin 1345-1927 tarihli fihristinde İbrahim Bey'e ait "*Müslüman Çocuk Umumi İlmihal*" adında bir başka ilmihal kaydı daha vardır. (Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Fihris-i Kitabhane-i Hilmi*, İstanbul, 1927, s.51)

*Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Türk Çocuğunun Din Kitabı*, ilk mektep sınıfı: 3-5, İstanbul, 1930. (Bu kitap daha önce Osmanlıca olarak, konular ve içerik aynı ancak dizimi farklı bir şekilde basılmıştı: *Çocuklara İlk Malumatı Diniye* 1-4, Cami ve Mürettibi; İbrahim Hilmi, İstanbul, 1926)

¹⁴⁵Hilmi, *Müslüman Çocuk Yeni İlmihal*, İstanbul, 1326, s.2-3

bu konuda kitaplar yazıp, yayınlayan ve konunun ilgilisi olan İbrahim Bey'i rahatsız etmiştir.¹⁴⁶

Ona göre, eğer çocuklar ailelerinde gerekli dini bilgileri alabilselerdi okullarda din derslerine gerek kalmazdı. Fakat ailelerin kendilerinin de dini bilgidan yoksun olduğunu belirterek şunları söyler: "Maa-teessüf bizde ve bilhassa köylerde çocuklar ebeveyninden pek az terbiye hisleri alıyor. Çocuklarımıza gerek dini, gerek insani, gerek vatani hatta içtimai terbiyeyi ekseriyetle mekteplerimiz veriyor. Bunun için müfredat programlarının ikinci sınıfında 'Kur'an-ı Kerim Elifbası' gösterildikten sonra Kur'an-ı Kerim tedrisine başlanacak ve Amme Cüz'ü'ne devam olunacaktır. Muallim bu derslerde münasebet düşürdükçe Hz. Peygamber'in Menakıb-ı Seniyyesini izah ederek İslam muhabbetini çocukların kalbinde yaşatacaktır, deniliyor.

İkinci sınıfta çocuğun eline Amme Cüz'ü veriliyor. Çocuk Kur'an-ı Kerim Elifbasını bitirdikten sonra Amme Cüz'ü'nü hiçbir şey anlamadan okuyup duracaktır. Ve İslam dininin en basit esasları hakkında bile malumat edinemeyecektir. Çocuğun eline Amma Cüz'ü verildikten sonra bu cüzle beraber çocuğa Din-i Mübin hakkında biraz malumat vermek hem şakirt (öğrenci) hem muallim için faydalı değil midir?"¹⁴⁷

İbrahim Hilmi ilk mekteplerin Din Dersleri programında gördüğü bu eksikliklerin giderilmesi için bazı önerilerde bulunur. Kur'an ve Dini Bilgiler dersinde şöyle bir metot izlenebilir: Çocuğa ilk önce Amme Cüz'ü verilir. Bu Kur'an okumaya bir geçiş olmalıdır.

¹⁴⁶ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı (1927)*, T.C. Maarif Vekaleti, İstanbul, 1927, s. 45; ayrıntılı bilgi için bak, İsmail Erşahin, *Cumhuriyet Dönemi İlk ve Orta Öğretim Din Dersi Müfredat Programları Üzerine Bir İnceleme*, A.Ü.İ.F. Yayınlanmamış Lisans Tezi, Ankara, 2001, s.19

¹⁴⁷ İbrahim Hilmi, *Din Dersleri Amme Cüz'ü*, s.2

Daha sonra bu Cüz'ün Türkçe'si verilmelidir. Böylece çocuklar hem Kur'an-ı Kerim'i okumuş olur, hem manasını öğrenir, aynı zamanda da ailesinden alamadığı Din Bilgilerini de alma fırsatı bulmuş olur. İbrahim Bey bu usullere göre hazırladığı Ecza'yı Şerifelerde çocuklara temiz bir halk terbiyesi ve kalplerinde İslam muhabbetini uyandırmak maksadı güdüldüğünü belirtir. Böylece çocuklar dini terbiyelerini daha saf ve daha samimi hislerle takviye edeceklerdir.¹⁴⁸

2. DİN DERSİ KİTAPLARI

a. Eczay-ı Şerife Tercümeleri:

Daha önce belirtmiş olduğumuz büyükler için Kur'an-ı Kerim Tercümeleri yayınlayan İbrahim Bey, okullar için de bölüm bölüm Kur'an Tercümeleri yayınlamıştır. Amme, Tebareke, Kad-Semia ve Vezzariyat Cüz'ü Şerifi olarak dört bölümden oluşan bu kitaplarda Kur'an'ın asıl metninin yanında tercümesi de verilmiş, her bölüm başına dini bilgiler eklenmiştir.

Bu tercümeler ailede, okulda, köyde, kız ve erkek çocuklar için Kur'an-ı Kerim'i okumayı kolaylaştırıcı ve giriş mahiyetinde okutulabilecektir. Tercümelerin sade olması anlamayı kolaylaştıracak, başında verilen dini bilgiler de çocuklara küçük yaşlarda İslam'ı, ahkam-ı diniyeyi, ibadeti, İslam ahlakını öğretecektir.¹⁴⁹ Bu kitaplarda tutulan metot sadelik ve kolaylıktır. Bu itibarla, ibtidai mekteplerde okutulan "Malumat-ı Diniye"

¹⁴⁸ *Din Dersleri Amme Cüz'ü*, s.2

¹⁴⁹ Hilmi, *Fihris-i Kitaphane-i Hilmi, Umum Kitapların İsimleri*, İstanbul, 1345-1927, s.7

derslerindeki birbirinin tekrarı konuları, çocukların yaşlarına ve psikolojik seviyelerine uygun olmayan bilgileri, gereksiz ayrıntı gibi fazlalıklar bu kitapta yoktur.¹⁵⁰

Amme Cüz'ü Şerifi:

Bu kitap Kur'an okumaya giriş mahiyetindedir. İlk mekteplerin ilk sınıflarında okutulmaktadır. Türkçe tercümesi bölümün sonunda verilmiştir. Müslümanlığın esasları, temel dini bilgiler ve Hz. Peygamber hakkında temel bilgiler kitabın başında verilmiştir. Resimlidir.

Din Dersleri Amme Cüz'ü Şerifi (Türkçe Tercümesi ile beraber) Cami ve Mürettibi
İbrahim Hilmi, İstanbul, 1344

b. Tebareke Cüz'ü Şerifi:

İlk mekteplerin orta sınıflarına yöneliktir. İslam akaidini öğretir. Feraiz, abdest, namaz, oruç, zekat, hac gibi İslam'ın şartları üzerinde durur. İmanın şartları, teklifat-ı diniye gibi konuları ayrıntılı olarak açıklar.

Din Dersleri Tebareke Cüz'ü Şerifi (Türkçe Tercümesi ile beraber) Cami ve
Mürettibi İbrahim Hilmi, İstanbul, 1927

c. Kad-Semia Cüz'ü Şerifi:

¹⁵⁰, *Din Dersleri Tebareke Cüz'ü Şerifi Türkçe Tercümesi İle Beraber*, Cami ve Mürettibi İbrahim Hilmi, İstanbul, 1927, s.1

İlk mekteplerin son sınıfları içindir. İslam ahlakına dair ayrıntılı bilgi verir. Siyer-i Nebi ve dört halifenin hayatlarına kısaca değinilmiştir. Sonunda kısa bir sözlük vardır.

Din Dersleri Kad-Semia Cüz'ü Şerifi (Türkçe Tercümesi ile beraber) Cami ve Mürettibi İbrahim Hilmi, İstanbul, 1344

d. Vezzariyat Cüz'ü Şerifi:

İlk mekteplerin son sınıflarında okutulan bu kitapta; bütün cüzlerde olduğu gibi Arapça ve Türkçe metinler bunda da verilmiştir. Kitabın başındaki peygamberler tarihinde Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e kadar olan büyük peygamberlerden bahsedilmiştir. İslam Tarihi kısmında İslam'ın doğuşu ve yayılmasından bahsedilmiştir. İlk İslam Devletleri ve bunların önemli hükümdarları, İslam büyükleri ve İslam Medeniyeti gibi konular üzerinde durulmuştur.

Din Dersleri Vezzariyat Cüz'ü Şerifi (Türkçe Tercümesi ile beraber) Cami ve Mürettibi İbrahim Hilmi, İstanbul, 1345-1927

e. Müslüman Çocuk Yeni İlmihal:

İbrahim Hilmi'nin küçük çocuklara akaidi öğretmek için yazdığı küçük hacimli bir ilmihaldir. Önsözünde kitabın sade ve anlaşılır tarzda, çocukların pedagojik seviyelerine uygun olarak yazıldığı bilgisi vardır.

Kitap “Müslüman Çocuk” başlığıyla başlamış, gayet ilginç bir üslupla devam ederek “Sen Müslüman bir çocuksun, çünkü annen babanda Müslüman’dır. Soy ve sopun pak ve temizdir. Müslümanlık büyük bir şereftir. Hele bu dinin yani İslam Dini’nin şartlarını bilmek ve yapmak kadar iyi bir şey yoktur. Zira en yaramaz, en hırçın çocukları uslu eden, herkese sevdiren, kendisini bütün fena şeylerden saklayan Müslümanlıktır.”¹⁵¹ çocuklara seslenmiştir. Bu ilk hitaptan da anlaşıldığı gibi çocuklar için ilginç ve çekici bir dil kullanılmıştır.

Sonraki bölümlerde Tanrı, insan, peygamber münasebetlerine değinilerek devam edilmiştir. Müslümanlığın iman ve İslam esasları, namaz ve kılınışı, oruç, hac, zekat, ef’al-i mükellefin, abdest gibi konuların yanında mezhepler ve İslam ahlakı konuları da açıklanmıştır. Kitabın sonunda namaz sureleri verilmiştir.

Çocuklara yönelik bu ilmihal günümüz ilmihalcilik anlayışından farklı yazılmıştır. Konuların sıralanışında ve işlenişinde bu farklılık hissedilmektedir. İlmihal daha çok bir ders kitabı anlayışıyla hazırlanmıştır.

f. Türk Çocuğunun Din Kitabı:

İlk mekteplerin 3, 4 ve 5. sınıfları içindir. İlk olarak 1926 yılında basılan bu kitaplar daha sonra 1929’da Latin harfleriyle ve resimli olarak basılmıştır. 3. sınıflar için olan kitap 1926 baskısıyla aynı içerikte olmasına rağmen, 5. sınıf için olanına gelindiğinde öncekilerden farklı olarak fikir hürriyeti, din-dünya ayrılığı, ruhani teşkilata ihtiyaç

¹⁵¹ Hilmi, *Müslüman Çocuk Yeni İlmihal*, s.4

olmadığı, Türklerin İslam’a hizmetleri ve Müslüman milletler arasında en üstünlerinin Türkler olduğu gibi konular işlenmiştir.

Türk Çocuğunun Din Kitabı, ilk mektep sınıf: 3-5, İbrahim Hilmi, İstanbul, 1930

SONUÇ

Kaynağı ve kökleri çok gerilere dayanan Türk kültür tarihinin önemli bir bölümünü oluşturan dalı da Eğitim tarihidir. Türk Eğitim tarihi üzerine çok fazla araştırma yapılmamıştır. Cumhuriyetin üzerinde durduğu temellerin oluşum dönemlerine ait eğitim üzerine yapılan tartışmalar yazılan eserler bu açıdan önem kazanmaktadır.

Yayıncılığa başladığı 1896 yılından başlayıp ölene kadar (1963) Türk kültürüne önemli katkılarda bulunan bir isim de İbrahim Hilmi'dir. Ekonomik sıkıntıları içinde başladığı yayıncılığın zirvelerine çıkmayı başaran biri olarak bu alana ciddi katkılarda bulunmuştur. Kitabhane-i İslam adıyla girdiği yayıncılığa sıt-rayla Kitabhane-i İslam ve Askeri ve Kitabhane-i Hilmi adlarıyla devam etmiştir. Bu yönleriyle o değişmekten ve farklılaşmaktan korkmayan, yeniliğe açık bir yayıncı profili çizmiştir.

İbrahim Hilmi II. Meşrutiyet yıllarında süreli yayıncılık işine de girişmiş "Millet" adında, Türkiye'de ilk resimli günlük gazeteyi çıkarmıştır. Daha sonra Ahmet Rasim ve Hüseyin Rahmi ile "Boşbağaz ve Güllabi" adında haftalık bir mizah dergisi ile "Ordu ve Donanma" adında haftalık bir mecmua çıkarmıştır. Hem siyasi baskılar hem de ekonomik yetersizlikler yüzünden bu yayınlar fazla yaşayamamıştır.

İbrahim Hilmi, Balkan Harbi bozgunundan sonra da üzerine düşeni yapmış, milletin içinde bulunduğu durumu ortaya koyan ve bu durumdan bir uyanışla kurtulması gerektiğini ortaya koyan eserler yazmıştır. Bu eserlerinde Osmanlı Devleti'nin sosyal, ekonomik, siyasi, ahlaki vb. pek çok özelliğinden bahsederek bu alanlarda köklü bir yenileşme ve

değişim yaşanması gerektiğini ortaya koyar. Ona göre bu alanlarda iyileşme Avrupalılaşarak mümkün olabilir.

Avrupalılaşmak gereği üzerinde önemle duran İbrahim Hilmi iyi yönleriyle Avrupalılaşmalı ancak Avrupa'nın bu yönünü almaya kalkışmakla pek çok kötü huyunu ve ahlakını da almanın kaçınılmaz olduğu görüşündedir. Ama yine de tek çare olarak görmektedir.

Eserlerinde eğitim üzerinde de duran İbrahim Hilmi mevcut durumun iç açıcı olmadığını ifade eder. Maarif Vekaleti adeta bu işe engel bir kurum görünümündedir. İltimaslarla bu mevkilere gelen pek çok kişi de maarifle ilgisi olmayan kişilerdir. Öğretmenlerin pek çoğu işlerini kerhen yapmakta, fırsatını bulduğunda da bırakmaktadır. Öğretmenlerin formasyonları ve alan bilgileri de bu işi yapmaya uygun değildir.

Okulların çoğu harabedir ve eğitim-öğretim için uygun ortamlar değildir. Süratle bu binalar yenileştirilmeli ve uygun imkanlara kavuşturulmalıdır. Eğitim programları çocukların ihtiyaçlarına göre değil birkaç yayıncının karına yönelik hazırlanmaktadır. Kitaplar birbirinin kopyası gibidir. Pek çok gereksiz bilgiyle doldurulmuştur.

İbrahim Bey, dönemin din eğitimiyle de ilgilenmiştir. Din Dersleri kitapları yazmış ve derlemiştir. Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması için tercümeler yayınlamış, okullar için bunları özel bölümler halinde sunmuştur. Din eğitiminin gerekliliğini her fırsatta dile getirmiş, okullarda din derslerinin üst sınıflara çekilip alanının daraltılmasını da eleştirmiştir.

Toplum ne kadar değişirse değişsin, hayat standartlarının en zirvelerine çıksın ve ne kadar refaha kavuşursa kavuşsun yine de dine ihtiyaç duyacaktır. Kur'an'ın ve sünnetin ışığına muhtaç olacaktır, görüşündedir.

İbrahim Hilmi, İslam coğrafyasını çok iyi bilmektedir. Arap ülkelerini ve Afrika'nın bir kısmını gezmiştir. Aynı şekilde Avrupa'yı dolaşmış, İslam dünyası ile karşılaştırma imkanı bulmuştur. Bu sebeple her fırsatta gelişmiş Avrupa ülkelerinden örnekler vererek Müslümanların da çalışıp-üreterek, cehaletten kurtulup bilimi yakalayarak bu seviyeyi yakalamaları gerektiğini söylemiştir.

ÖZET

İbrahim Hilmi 1876-1963 yılları arasında yaşamış bir yayıncıdır. 1895 yılında başladığı yayıncılığı ölene kadar sürdürmüştür. Kitabhane-i İslam adıyla başladığı yayıncılığa Kitabhane-i İslam ve Askeri, daha sonra da Kitabhane-i Hilmi olarak devam etmiştir. 63 yıllık yayın hayatında 1000'in üzerinde kitap yayınlamıştır.

Yaşadığı dönemin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel olaylarıyla ilgili eserler yazmış ve yayınlamıştır. İbrahim Hilmi'nin ilgilendiği en önemli konulardan biri de eğitim olmuştur. Bu konuda hem eserler yazmış hem de ders kitapları yazmış ve yayınlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşlarıyla içine düştüğü durum ve bu durumdan kurtuluş yolları üzerine görüşler öne sürmüştür. Osmanlı Devleti'ni yıkan sebepler sadece askeri yenilgiler değildir. Eğitim-öğretimin geri kalması da bu sebeplerdendir. Eğitim-öğretimin iyileştirilmesiyle devlet kurtulabilir. Devlet ve millet bütün kurumlarıyla Avrupalılaşmalıdır. Ferdi hayattan sosyal hayatın bütün alanlarına varıncaya kadar Avrupalılaşmalıdır. bu görüşler onun temel düşünceleridir.

İbrahim Hilmi bu yönleriyle eğitim tarihi ve Türk kültür tarihinde izler bırakan bir kişi olmuştur.

SUMMARY

İbrahim Hilmi (1876-1963) was a famous publisher, thinker and author during the changing period of the Meşrutiyet and Cumhuriyet in the Turkish history.

He started his job as a publisher in 1896 under the name of Kitabhane-i İslam (Islamic Library); later changed its name as Kitabhane-i İslam ve Askeri (Library of Islam and Military); some years later called Kitabhane-i Hilmi (Library of Hilmi). He published more than 1000 books in his lifetime.

Hilmi wrote so many books and articles on political, social, economic and cultural life of his period.

He especially interested in education and expressed his opinions on this issue.

Hilmi during the latest time of the Ottoman Empire, wrote some articles on the reasons of the weakness of the Empire and introduced some projects to remedy this illnesses. He suggested as a main remedy to Westernize the social, economic, political and cultural life of the Empire.

BİBLİYOGRAFYA

AKDEMİR Salih, Cumhuriyet Dönemi Kur'an Tercümeleri (Eleştirel Bir Yaklaşım),
Ankara, 1989

AKYÜZ Yahya, Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri 1848-1940, Ankara, 1978

ALBAYRAK Nurettin, "Çığıracan İbrahim Hilmi", T.D.V. İslam Ansiklopedisi, c.8

ÇİĞİRAÇAN Tüccarzade İbrahim Hilmi, Altın Kitap Çocuklara İlk Kıraat (1.Kısım),
İstanbul, 1327, Hilal Matbaası

ÇİĞİRAÇAN Tüccarzade İbrahim Hilmi, Avrupalılaşmak Felaketlerimizin Esbabı,
Dersaadet, 1332, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası

ÇİĞİRAÇAN Tüccarzade İbrahim Hilmi, Avrupalılaşmak Felaketlerimizin Esbabı,
Hazırlayanlar: Osman Kafadar- Faruk Öztürk, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1997

ÇİĞİRAÇAN Tüccarzade İbrahim Hilmi, Çocuklara Ahlak Dersleri Malumat-ı
Sıhhiye (2. Sene), İstanbul, 1330, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası

ÇİĞİRAÇAN Tüccarzade İbrahim Hilmi, Çocuklara Yeni Malumat-ı Nafia ve Sıhhiye
İlmi Eşya Dersleri (Çeviri), İstanbul, 1330, Mahmut Bey Matbaası

ÇİĞİRAÇAN Tüccarzade İbrahim Hilmi, Cumhuriyet Çocuklarına (Resimli İlk
Alfabe), İstanbul, 1330-1331, Marifet Matbaası

ÇİĞİRAÇAN Tüccarzade İbrahim Hilmi, Elmas Kitap Çocuklara İlk Kıraat, İstanbul,
1327, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası

ÇİĞİRAÇAN Tüccarzade İbrahim Hilmi, Hayatı Askeriye ve Edebiyye Sahifeleri,
İstanbul, 1324, Mahmut Bey Matbaası

ÇIĞIRAÇAN Tüccarzade İbrahim Hilmi, **Köy Çocuğunun İlk Okuma Kitabı**, 3 Cilt, İstanbul, 1333-1334, Marifet TürkiyeMabaaları

ÇIĞIRAÇAN Tüccarzade İbrahim Hilmi, **Maarifimiz ve Servet-i İlmiyemiz-Felaketlerimizin Esbabı**, Dersaadet, 1329, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası

ÇIĞIRAÇAN Tüccarzade İbrahim Hilmi, **Maarifimiz ve Servet-i İlmiyemiz**, Hazırlayan: Melek Dosay Gökdoğan, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000

ÇIĞIRAÇAN Tüccarzade İbrahim Hilmi, **Memalik-i Osmaniye Cep Atlası**, İstanbul, 1323

ÇIĞIRAÇAN Tüccarzade İbrahim Hilmi, **Milletin Hataları Felaketlerimizin Esbabı**, Dersaadet, 1328

ÇIĞIRAÇAN Tüccarzade İbrahim Hilmi, **Milletin Kusurları Felaketlerimizin Esbabı**, Dersaadet, 1328

ÇIĞIRAÇAN Tüccarzade İbrahim Hilmi, **Müslüman Çocuk Yeni İlmihal**, İstanbul, 1326

ÇIĞIRAÇAN Tüccarzade İbrahim Hilmi, **Tasfiyeyi Lisana Muhtaç Mıyız? Türkçenin Sadeleştirilmesi**, İstanbul ,1327, Matbaa-i Hayriye

ÇIĞIRAÇAN Tüccarzade İbrahim Hilmi, **Türk Çocuğunun Din Kitabı**, 3 Cilt, İstanbul, 1328-1329-1330, Orhaniye Marifet Matbaaları

ÇIĞIRAÇAN Tüccarzade İbrahim Hilmi, **Türkiye Uyan**, Dersaadet, 1329

ÇIĞIRAÇAN Tüccarzade İbrahim Hilmi, **Türkiye’de İntihap Usulleri ve Parti Mücadeleleri**, İstanbul, 1946, Şirket-i Mürettibiye Basımevi

ÇIĞIRAÇAN Tüccarzade İbrahim Hilmi, **Zavallı Millet Felaketlerimizin Esbabı**, Dersaadet, 1328, Matbaa-i Hayriye Ve Şürekası

Çocuklara İlk Malumatı Diniye (1. Kitap İlk Mektep İlk Devre), Cami ve Mürettibi, İbrahim Hilmi, İstanbul, 1326, Orhaniye Matbabası

Din Dersleri Amme Cüz'ü Şerifi Türkçe Tercümesiyle Beraber, Cami ve Mürettibi, İbrahim Hilmi, İstanbul, 1334

Din Dersleri Kad-Semia Cüz'ü Şerifi Türkçe Tercümesiyle Beraber, Cami ve Mürettibi, İbrahim Hilmi, İstanbul, 1344, Orhaniye Matbabası

Din Dersleri Tebareke Cüz'ü Şerifi Türkçe Tercümesiyle Beraber, Cami ve Mürettibi, İbrahim Hilmi, İstanbul, 1343, Orhaniye Matbaası

Din Dersleri Vezzariyat Cüz'ü Şerifi Türkçe Tercümesiyle Beraber, Cami ve Mürettibi, İbrahim Hilmi, İstanbul, 1345-1927, Orhaniye Matbaası

DOĞRUL Ömer Rıza, **Kur'an Nedir?,** İstanbul, 1927

ERGİN Osman, **Türk Maarif Tarihi,** Cilt 5, İstanbul, 1977

ERŞAHİN İsmail, **Cumhuriyet Dönemi İlk ve Orta Öğretim Din Dersi Müfredat Programları Üzerine Bir İnceleme** (Yayınlanmamış Lisans Tezi), AÜ.İ.F., Ankara, 2001

Fihris-i Kitabhane-i Hilmi Umumi Esami-i Kütüb, İstanbul, 1337, Orhaniye Matbaası
Fihris-i Kitabhane-i Askeri, İstanbul, 1317, Artin Asadoryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası

Fihris-i Kitabhane-i Hilmi Umum Kitapların İsimleri, İstanbul, 1345-1927, Marifet Matbaası

GEZ Başak Ocak, **Tüccarzade İbrahim Hilmi Çığıracan Osmanlı Matbuatından Cumhuriyet Yayıncılığına Altmış Yılı Aşkın Katkılarıyla Bir Yayıncının Portresi** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), D.E.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1999

GEZ Başak Ocak, “Bir Babıali Yayıncısının Portresi Tüccarzade İbrahim Hilmi Çığıracan”, **Toplumsal Tarih**, Şubat 2000, c.13, s.74

GEZ Başak Ocak, “Bir Yayınevi Tarihçesi Kitabhane-i İslam’dan Hilmi Kitabevi’ne”, **Toplumsal Tarih**, Mart 2000, c.13, s.75

KOÇU Reşad Ekrem, **İstanbul Ansiklopedisi**, c. 7, İstanbul, 1965

GAZETELER:

YÜCER Rıza Ruşen, “Hilmi Çığıracan’ın Ellinci Yıldönümü Münasebetiyle: İlk Türk Kitapçısı” (I), **Vakit**, 22 Ocak 1946

YÜCER Rıza Ruşen, “Hilmi Çığıracan’ın Ellinci Yıldönümü Münasebetiyle: İlk Türk Kitapçısı” (II), **Vakit**, 23 Ocak 1946

“Kitapçı B. Hilmi Çığıracan’ın 50. Meslek Yılı”, **Akşam**, 22 Ocak 1946

“B. Hilmi Çığıracan’ın 50 Senelik Hayatı”, **Akşam**, 23 Ocak 1946

“Yarım Asırlık Kitapçı”, **Vakit**, 22 Ocak 1946.